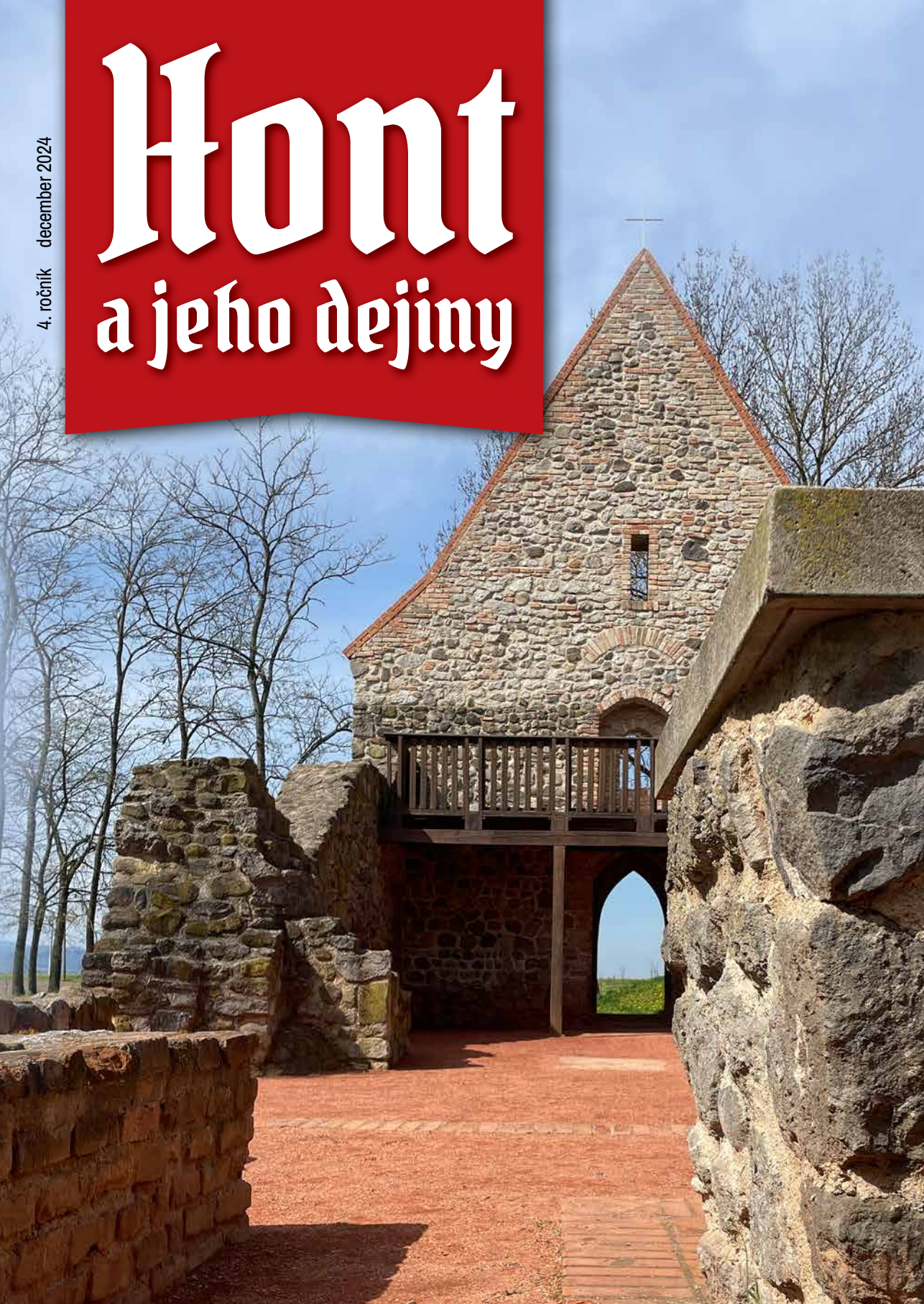

4. ročník december 2024

Hont

a jeho dejiny

Číslo venované pamiatke

Petra Klinka st.

(1953 – 2024)

Hont a jeho dejiny

Vedecko-populárny časopis
o dejinách a kultúre Hontu

Vydáva	Hont a jeho dejiny, o.z.
Adresa redakcie	Lesenice 238, 991 09 Lesenice tel: +421 908 694 917 IČO: 53 618 556
Šéfredaktorka	Eva Lucia Rehaneková
Zodpovedný redaktor	Mgr. Erik Koncz
Jazyková redaktorka	Bc. Romana Beňušová
Odborný redaktor	Mgr. Erik Koncz
Grafická úprava	Ing. Roman Krause, Alfa print, s. r. o.
Asistentky redakcie	Mgr. Lucia Bandziová Mgr. Petra Palíková Kohútová Mgr. Janka Fertšeková Melichová
Tlač	Alfa print, s. r. o.
Registrácia	ISSN 2729-8833

Samostatne nepredajné

Predplatné vybavuje:

Hont a jeho dejiny, o.z., Lesenice 238, 991 09 Lesenice.

Objednávky a reklamácie:

Mgr. Erik Koncz, tel. +421 908 694 917,

email: hontdejiny@gmail.com, redakcia@hontdejiny.sk

Nevyžiadané rukopisy sa nevracajú. © Hont a jeho dejiny.
Všetky práva vyhradené. Na všetky príspevky sa vzťahuje
autorské právo. Za obsah textov a obrázkov zodpovedajú
autori. Redakcia sa nemusí stotožňovať s ich názormi.
Vydavateľ si vyhradzuje právo na skrátenie a formálnu
úpravu textu, ako aj na ich jazykovú úpravu. Vydavateľ si
tiež vyhradzuje právo na umiestnenie inzercií a reklamných
článkov, pokiaľ nebolo dohodnuté ich umiestnenie
so zadávateľom. Za obsah a pravdivosť inzerátov
a reklamných bannerov zodpovedajú zadávatelia kampaní.

Predná obálka: Pustý kostol vo Veľkej Čalomiji

Foto: Erik Koncz. Archív redakcie

4. ročník Hont a jeho dejiny finančne podporil:

**BANSKOBYSŤRICKÝ
SAMOSPRÁVNÝ KRAJ**

Obsah

Aktuality

Peter Klinko st. (1953 – 2024)	3
Okno do minulosti na Patkoši	4
Remeslá v Pukanci kedysi a dnes	5
Výstavy a podujatia v Múzeu Andreja Sládkoviča v Krupine.	6
Samospráva a právo mesta: Krupina v stredoveku	8
Hľadanie stredovekého kostola v Leseniciach	9
Via Hontensis 1. polovica	10
Edícia kníh o Pukanci – odvážny projekt nadšencov	12
Rok 2024 a Terra Aurum, o. z.	12

Mapy stredovekých kostolov v Honte

Sakrálna architektúra stredovekého Hontu (do roku 1526)

Kostol, ideové a kultúrne centrum stredoveku.	20
Patrocíniá sakrálnych stavieb Hontu do konca stredoveku	22
Kostol sv. Mikuláša v Balogu nad Ipľom.	36
Stredoveký kostol v Devičanoch	41
Kostol sv. Heleny v Demandiciach – Hýbeci	44
Ilija – kostol sv. Egídia.	50
Kostol Narodenia Panny Márie v Krupine	54
Rotunda, ktorá klame telom.	59
Kostol sv. Mikuláša v Pukanci	63
Stredoveké kostoly v južnom Honte	70
Stredoveké epigrafické pamiatky v Honte	80

Slovníček použitých pojmov

Tajomstvá o názvoch ukryté

Krupina.	88
Litava	90
Sebechleby	93
Klastava	95

Obrazová príloha.

Editoriál

Vážení čitatelia, milí priatelia časopisu Hont a jeho dejiny

Občianske združenie prežilo podujatiami naplnený rok. Hneď v januári sme mali možnosť odprezentovať náš Hont a našu prácu v Televíznej Regíne RTVS, vzápätí nasledovala séria prednášok: *Od kniežatstva k regiónu*. Jej úlohou bolo predstaviť základné historické východiská Hontu a priblížiť jeho územnosprávny vývoj od čias kniežatstva, komitátu, stolice, župy až po súčasný región. Mali ste možnosť stretnúť sa s nami na rôznych podujatiach, ktorých súčasťou bol aj remeselný jarmok v Pukan-ci, kde sme premiérovzo zorganizovali malý historický workshop, na ktorom ste si mohli spečatiť svoju vlastnú hontiansku prísahu. Okrem nás putovala regiónom hlavne výstava *V ríši čarovného Hontu*, ktorá si počas svojej cesty prešla takmer celý Hont. Dokonca na jar roku 2025 by mala výrazne prekročiť jeho hranice a putovať s predstaviteľmi Hontianskeho múzea a galérie Ľ. Simonyiho až na Moravu, kde okrem mesta Šahy, odprezentuje aj náš región.

V turbulentnom roku 2024, keď sa pred nami rysovali viaceré výzvy, bolo vydanie štvrtého ročníka ohrozené. Finančné a časové možnosti našej malej redakcie sa ukázali ako nedostatočné na vydanie všetkých troch plánovaných čísiel. Napriek tomu sme mali rozpracovanú zaujímavú tému, ktorú sme už dlhšie pripravovali, a práve s malou finančnou podporou od Banskobystrického samosprávneho kraja sme dokázali udržať ročnú kontinuitu časopisu, aj keď sa nám nepodarilo realizovať celý plánovaný ročník, napokon sa podarilo vydať špeciálne monotematické dvojčísle.

Druhú polovicu roka žiaľ poznačila aj smutná udalosť a hontianska kultúrno-historická obec sa musela rozlúčiť s jej veľkou osobnosťou. Dňa 18. septembra 2024 nás navždy opustil Peter Klinko st., etnológ, spisovateľ, regionálny historik, propagátor tradičnej kuchyne a nezastupiteľný hontiansky patriot, ktorý bol zároveň našim priateľom a inšpirátorom. Na

jeho pamiatku sme sa rozhodli venovať toto špeciálne dvojčísle časopisu, ktoré sa stalo nielen poctou jeho odkazu, ale aj vyjadrením vďaky za všetku podporu, ktorú nám počas života poskytol.

Témou najnovšieho čísla je *Sakrálna architektúra stredovekého Hontu*. Vďaka odborným a laickým bádateľom sa dozvieme o zaujímavých kostoloch v našom regióne, pozornosť sa sústreďí osobitne aj na stredoveké patrocíniá (ich zoznam nájdete na strane 30 – 33) a epigrafické pamiatky v našom regióne. V redakcii sme si pre vás pripravili mapu stredovekých kostolov v Honte (s. 14 – 19), a aj toto monotematické číslo doplní farebná príloha na konci časopisu s aktuálnym stavom vybraných kostolov, z ktorých už však niektoré stratili svoj stredoveký „šmrnc“.

Ďakujeme Vám za prejavenu priazeň v roku 2024, za Vašu účasť na našich prednáškach, a hlavne, za podporu *jediného vedecko-populárneho časopisu o dejinách a kultúre Hontu*.

 Eva Lucia Rehaneková a Erik Koncz

Peter Klinko st. (*26.3.1953 – †18.9.2024)

etnológ, patriot, spisovateľ, propagátor tradičnej kuchyne a regionálny historik

V stredu, 18. septembra 2024, nás zasiahol náhly odchod Pukančana, Petra Klinku, ktorý nás opustil vo veku 71 rokov.

Peter sa narodil v Leviciach, no celý život prežil v Pukanci. Ukončil tu základné vzdelanie, v ďalšom štúdiu pokračoval na stavebnej škole v Nitre. Od malička sa zaujímal o históriu Pukanca, o jeho zvyky a tradície. Často spomínal, ako vo voľnom čase chodil na návštevy k starším, aby mohol počúvať, o čom a ako sa rozprávajú. Ako malý chlapec rád navštevoval *fetky*, ktoré piekli torty na objednávku, vypomáhal im pri pečení a pritom počúval. Vďaka svojej výbornej pamäti dokázal nielen zachovať, ale aj šíriť ďalej mnoho tradícií nielen z kulinárskej kultúry. Prirodzene sa takto naučil pukanské nárečie, bol spoluautorom publikácie *Pukanskuo nárečia* (2017).

Od malička bol vedený k viere, miništroval v pukanskom kostole sv. Mikuláša. Túto stredovekú gotickú pamiatku poznal dokonale, každý kút, každú sochu či časť oltára. O záchranu gotických vyrezávaných oltárov a získanie finančných prostriedkov z rôznych zdrojov na ich obnovu sa usiloval počas celého života.

Peter Klinko pôsobil aj ako herec, amatér a tiež scenárista. Vzťah k divadlu zdedil po svojej mame, Marte, ktorá bola tiež amatérska herečka. Ako hlavná postava účinkoval v štvordielnej hudobnej historickej komédii *Slovenský dekameron* (1999) a tiež hral niekoľko menších postáv v rôznych seriáloch. Zozbieral a zachoval niekoľko divadelných a betlehemských hier, ktoré sa v Pukanci hrali.

Perer Klinko st.

Zdroj: archív autorky

Peter Klinko bol pri zrode folklórnej skupiny Smrečinnár v Pukanci, neskôr FS Vajrab a v súčasnosti FS Volosán, tiež DFS Lisna. Zostavil mnoho tematických programov, bol nielen tvorcom, autorom a režisérom, ale aj tanečníkom a spevákom.

Od roku 1984 bol spolutvorcom a realizátorom Kuchyne starých materí v Mestečku MY-A-VY na Medzinárodnom folklórnom festivale Myjava. Taktiež na folklórnom festivale Hontianska paráda v Hrušove sa zaslúžil o znovuobjavenie a zachovanie tradičnej regionálnej gastronómie.

Peter bol skutočný gurmán, varenie a aj samotné jedlo a víno si užíval naplno. Lásku k jedlu šíril aj medzi širokú verejnosť. Bol propagátorom tradičného

jedla pukanského okolia – pukanských párancov. Počas niekoľkých desaťročí predvádzal výrobu tohto jedla na mnohých podujatiach a folklórnych festivaloch. Stál pri začiatkoch Pukanských remeselníckych trhov, ktoré sa úspešne konali v roku 2024 už po tridsiatykrát.

Jeho vášňou už od detských čias bolo zberateľstvo a výskum pukanskej hrnčiny. Obdivoval majstrovstvo pukanského hrnčiarstva a bol iniciátorom jeho úspešného zápisu do Nehmotného kultúrneho dedičstva Slovenska v roku 2023. Dokonale poznal rukopis jednotlivých hrnčiarskych majstrov, ich spôsob dekoru a výrobky. Vo svojej zbierke nám zachoval niekoľko desiatok kusov pukanskej hrnčiny, od cechových džbánov, hrncov, pekáčov, cez rôzne piskáče, tanier, vinárske súpravy a tiež kuchynský riad.

Peter ovplyval aj literárnym talentom, vo voľnom čase tvoril poéziu i prózu. Bol členom Literárneho klubu Dúha v Leviciach. K vydaniu mal pripravenú zbierku básní, niektoré z nich boli publikované v almanachoch literárneho klubu a v rôznych iných publikáciách. Aktivne sa zapájal do OZ Spoločnosť priateľov cestovateľa Samuela Šikeťa a pukanskej histórie. Bol autorom a spoluautorom niekoľkých publikácií ako napr. *Tou pukanskou bránou, Remeslá v Pukanci kedysi a dnes*, zbierok ľudových

piesní (napr. *Myjava 1991*) a tiež pripravil texty do pripravovanej monografie o Pukanci.

Na odporúčania svojho otca študoval na strednej škole stavebnej v Nitre a ďalej v štúdiu pokračoval na vysokej škole stavebnej. Celý život pracoval ako stavebný dozor na rôznych miestach. Až vo veku 68 rokov si splnil celoživotný sen a začal študovať etnológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. V roku 2023 získal titul bakalár, svoju záverečnú prácu venoval svojej obľúbenej téme – Pukanským párancom.

S manželkou Zuzanou by tento rok oslávili 35. výročie sobáša, spoločne sa tešili zo syna Petra. Od narodenia viedol syna a neskôr aj vnukov k láske k histórii a úcte k tradíciám.

Peter mal množstvo priateľov, bol pútavým rozprávačom, skutočným znalcom lokálnej histórie. Počas celého života sa snažil odovzdať svoje vedomosti a skúsenosti ďalej, mladším generáciám, historikom, folkloristom, ale i všetkým záujemcom.

Peter, ďakujeme, zostalo po Tebe veľké prázdno, no vďaka Tebe nie ticho.

Okno do minulosti

V piatok 30. augusta 2024 sa pri zaniknutom románskom Kostole sv. Michala archanjela na Patkoši (Dvorníky, súčasť obce Hontianske Tesáre) uskutočnila prezentácia projektu okna do minulosti – nového pohľadu na kostol cez sklenené okno. Kostol a jeho dejiny predstavila pani Mgr. Anna Spišiaková a historické súvislosti vzniku kostola, význam názvu obce Tesáre či historickej cesty via magna, ktorá spájala významné lokality (i mesto Krupina) zas historik nášho múzea Dr. Miroslav Lukáč. Kostol vznikol približne v tom

istom čase (alebo iba krátko na to) ako Kostol sv. Petra v Krupine, má podobný pôdorys a starobylé zasvätenie. Svätý Michal archanjel bol patrónom boja proti zlu, diablu, v prenesenom slova zmysle, boja proti predkresťanským kultom. Kostolu sv. Michala archanjela na Patkoši sa venuje aj časť expozície v našom múzeu, kde možno vidieť aj korpus ukrižovaného Krista objaveného počas archeologického výskumu, ktorý viedol PhDr. Václav Hanuliak v 90. rokoch 20. storočia. Okrem toho Mgr. Katarína Sabová, ktorá stojí za

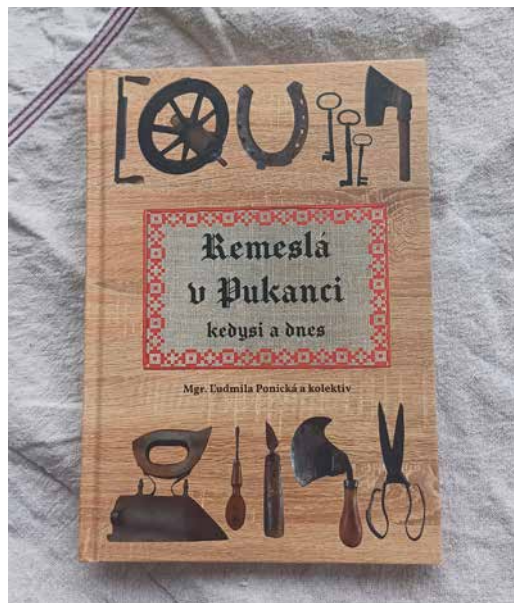
Remeslá v Pukanci kedysi a dnes

Mgr. Ľudmila Ponická a kol.

Spoločnosť priateľov cestovateľa Samuela Šikefa a pukanskej histórie tento piatok slávnostne uvedie do života svoju novú publikáciu Remeslá v Pukanci kedysi a dnes.

Toto dielo je výsledkom spracovania terénneho výskumu remeselníkov v Pukanci Mgr. Ľudmily Ponickéj zo 70. rokov 20. storočia. Zachytáva staré technologické postupy a tiež autentický jazykový prejav, ktorý je pri jednotlivých remeslách zaznamenaný v pukanskom nárečí. Kolektív autorov spracoval jednotlivé remeslá tiah na základe spomienkových rozprávání remeselníkov a ich potomkov, historických listín a záznamov.

Druhá kapitola sa venuje súčasným aktívnym remeselníkom v obci, ako napríklad tkáčkam, hrnčiarom alebo debnárom, vďaka ktorým sa tradičné remeslá udržiavajú aj pre ďalšie generácie. Tretia kapitola opisuje obchodníkov v Pukanci v období od konca 19. storočia do polovice 20. storočia. Publikácia je spestrená historickými obrázkami a fotografiami vzácnych cechových džbánov, ktoré predstavujú jednotlivé remeslá.

Publikácia je v predaji od slávnostného uvedenia, počas vianočných trhov v Pukanci v Múzeu Pukane a prostredníctvom web stránky Spoločnosti. <https://svetobeznik-samuel-siket.sk/>

KK

na Patkoši

celým projektom prezentácie zaniknutého kostola, informovala o jeho súvislostiach a poďakovala spolupracovníkom a pracovníkom KPÚ v Bankej Bystrici.

PhDr. Miroslav Lukáč

Pohľad na okno do minulosti
Foto: Mgr. Anna Murínová

Uýstavy a podujatia v Múzeu A. Sládkoviča v Krupine

*Pohľad do výstavy Krása krekáčskej výšivky
Foto: archív autorky*

V druhej polovici roku 2024 sa otvorili v múzeu dve vynikajúce výstavy. Od septembra do novembra prebiehala výstava s názvom **Kráša krekáčskej výšivky**. Kurátorkou výstavy bola Mgr. Viktória Grešková z Podpolianskeho osvetového strediska. Ťažiskom výstavy boli ľudové odevy, súčasti odevov a prekreslené vzory výšiviek zo zbierky Mgr. Anny Čepákovvej rod. Očenášovej, pochádzajúcej z Jalšovíka pri Krupine. Pani Čepáková si vybrala špecifickú oblasť – 15 obcí (Čekovce, Senohrad, Dolné a Horné Mladonice, Bzovík, Dolný a Horný Jalšovík, Lackov, Litava, Trpín, Uňatín, Kozí Vrbovok, Horný a Dolný Badín, Selce), ktoré sú známe pod názvom „krekáčske“. Výšivky na krojoch, ako aj prekreslené vzory sú ukážkou precíznosti, zručnosti a krásy tunajších historických ľudových odevov. Výstava predstavila aj rôznorodosť výšiviek či už v technike, alebo vo vzoroch. Od najstarších výšiviek, ktoré boli vytvorené veľmi drobnou krížikovou technikou, cez techniku krivej ihly až po hladkané (ľahané) či tzv. biele šitie – hrachovinku; od geometrických tvarov po bohatú výšivku kvetov

a ovocia. Súčasťou výstavy bol aj kútik venovaný Drahotíne Križko-Kardošovej, dcére učiteľa a archivára Pavla Križka z Kremnice, ktorá sa ako prvá zaslúžila o dokumentovanie a zbieranie ľudových vyšívaných vzorov a ich prekreslení. V spolupráci s Andrejom Kmeťom podporovali slovenskú ľudovú výšivku, vyšívanie na objednávku, tzv. ženský „domášny“ priemysel, pričom pomohli chudobným ženám k zárobkom. Na výstave vo Viedni dokonca získali diplom za svoje výšivky aj tri vyšívačky zo Senohradu.

V októbri sa v múzeu konala vernisáž výstavy súčasnej slovenskej výtvarníčky, keramikárky a pedagógičky Táni Kuzmovej s názvom **Príbehy granátového jablka 2**. Výstava predstavuje textilnú tvorbu. Celý prierez jej tvorby pozostáva zo starých materiálov, ktorým vdychuje cez nové použitie nový život. Začínala kresbou na papier tvrdým

*Príbehy granátového jablka v strede Táňa Kuzmová
Foto: Mgr. art. Michaela Bodnárová*

Vernisáž výstavy príbehy granátového jablka
Foto: art. Michaela Bodnárová

pastelom, tušom a neskôr prešla na kresbu ihlou a niťou. Šila na kartón či staré tapety. V jej poslednej výstave, ktorú predstavilo múzeum v Kruvine, sa stretávame s kresbou šitou ručne. Táňa Kuzmová je majsterkou v kreslení ihlou. Jej práce vyžadujú veľa trpezlivosti na zobrazenie množstva detailov. Vystavené sú najmä veľkorozmerné fotografie na fotoplátne, ktoré sú veľkodušne zarámované na jutovom podklade. V sérii spracovávala svoj rodinný archív. Starorodičovský dom v Sudinciach a jeho poklady – rodinné fotografie, historické predmety a rôzne výšivky z ľudových odevov, či obrusov. Výšivky našiva na fotografie a rôzne predmety, ako napr. rebrík, fľaša, stolička, detailne vyšiva na jutový okraj. Fotografie sú prešívané, čím zdôrazňuje prvky, ktoré považuje za dôležité.

Na jutový okraj presahuje kresba ihlou a dotvára fotografiu. Celé plochy dopĺňa voľne plápolajúcimi niťami, ktoré pripomínajú pavučiny babieho leta. Živelnosť obrazov dosahuje aj samotným prestrihávaním fotografií a ich vyplňaním plstou. Fotografie dostávajú trojrozmerný charakter, doslova nám ožívajú pred očami. Výstava bola nainštalovaná do 20. decembra.

V decembri v múzeu zavládla vianočná atmosféra. Každý deň sa otvorilo jedno okienko adventného kalendára, ktoré ukryvalo zbierkový predmet múzea. Záujmom bolo ukázať ľuďom výber neznámych predmetov z depozitára. Po skončení adventu a po otvorení 24 okienok vznikla výstava **Poklady z múzea**. Sprístupnená bude do konca februára. Návštevníci a priaznivci múzea sa dozvedia o vystavených zbierkových predmetoch, zvykoch a tradíciách počas adventu, ako aj to, kedy vznikol prvý adventný kalendár. December v múzeu sa už tradične spája aj s podujatím Vianoce v múzeu, kde sa vyrábajú vianočné ozdoby, zdobí sa stromček, leje sa olovo a otvára sa vianočná výstava. Celé podujatie sa nieslo v duchu adventného kalendára.

Mgr. Jana Fertšeková Melichová

Vernisáž výstavy príbehy granátového jablka
Foto: Mgr. art. Michaela Bodnárová

Samospráva a právo mesta: Krupina v stredoveku

V časoch panovania kráľa Bela IV. získala komunita mešťanov v Krupine svoje privilégia, ktoré dali základ neskoršiemu krupinskému právu, s ktorým sa pri svojej práci stretol ne jeden historik. Toto právo našlo okrem samotnej Krupiny uplatnenie aj v desiatkach ďalších lokalít. Výraznou mierou tak pomohlo rozvoju osídlenia na území Slovenska v stredoveku. Krupina v priebehu stredoveku vytvorila okolo seba rozsiahly právny okruh a neraz zasiahla aj do vývoja práva v celouhorskom kontexte. Doteraz však nevyšla práca, ktorá by sa touto témou zaoberala do hĺbky. Práve táto publikácia má toto biele miesto zaplniť.

V prípade stredovekých uhorských miest ide ruka v ruku s privilégiami a právom aj ich samospráva. Ríhtár a mestská rada často tvorili súdny tribunál mesta. Popri súdnej funkcii ríhtár a mestská rada riešili rôzne otázky hospodárstva mesta, jeho fungovania a v neposlednom rade hájili záujmy mesta – často aj pred samotným panovníkom. Publikácia prezentuje vývoj a fungovanie samosprávy v stredovekej Krupine,

kde môžeme nezriedka sledovať konanie konkrétnych mešťanov, ktorí doslova tvorili dejiny mesta.

Publikácia prináša hlboký a analytický pohľad na vývoj samosprávy a práva v Krupine. Prezentované poznatky a tvrdenia sú založené v prevažnej miere na náročnom a pracnom výskume archívneho materiálu. V chronologickom slede sú prezentované poznatky o vývoji, obsahu, charaktere a rozšírení práva. Tam, kde to situácia dovoľovala, sú informácie podávané podrobnejšie, niekedy až v nuansách. Takýto postup umožňuje nahliadnuť do problematiky omnoho hlbšie. Okrem toho si čitateľ môže urobiť živý obraz o tom, ako vyzerala súdna agenda stredovekého mesta a čo to znamenalo, keď sa udelilo krupinské právo.

Knihu vydalo združenie Society for human studies a dostupná je v sieti Martinus a na opýtanie u vydavateľa info@s4hs.sk

Peter Chlepko

Hľadanie stredovekého kostola v Leseniciach

Dňa 11. septembra 2024 farnosť Opatovská nová Ves a občianske združenie Hont a jeho dejiny zrealizovali v areáli a vnútorných priestoroch rímsko-katolíckeho kostola Narodenia Panny Márie v Leseniciach geofyzikálne zameranie staršieho objektu. Výskum viedol archeológ a gemológ, doc. RNDr. Jána Tirpáka, CSc.

Iniciatívou k tomuto kroku bola oprávnená domnienka o existencii pozostatkov stredovekého kostola v týchto priestoroch. Tá vznikla, nielen z výskumu archívnych prameňov, ale aj zo zistení pri obnove exteriéru kostola.

Merania doc. Tirpáka potvrdili dve ranonovoveké krypty (obecnú a šľachtickú) pod kostolom, o ktorých nevypovedajú len písomné pramene, ale z časti aj obyvatelia obce. Zároveň tak merania objavili (pravdepodobne) pôvodné vchody do krypt, no na opačnej strane pozostatky stredovekej stavby priamo potvrdené neboli. Táto skutočnosť môže súvisieť aj s kryptami, pričom pri ich výstavbe mohlo dôjsť k deštrukcii pozostatkov staršieho objektu. Ďalšie poznanie môže priniesť výskum inými metódami, ako uvádza výskumná správa na záver: „Uvedené výsledky, ... môžu poslúžiť ako podklad pre architektonicko-historický výskum, ako aj pre archeologický výskum.“

Majoritný podiel na realizácii výskumu majú lesenickí dobrovoľníci, vďaka ktorým mohla byť kontinuálne premeraná väčšina interiéru kostola. Osobitná vďaka za čas, pomoc a odhodlanie tak patrí nasledujúcim pánom: *Gabriel Babka, Jaroslav Bojtoš, Ladislav Faluši, Ladislav Fridrich, Ján Fridrich ml., Vojtech Koncz*. Pomocnú ruku priložili aj dámy Anna Macková a Estera Konczová, ktoré zabezpečili chutné občerstvenie.

Archeologické výskumy, a s nimi spojené akcie, patria ešte stále medzi nočné mory viacerých podnikateľov, majiteľov nehnuteľností, ale aj administrátorov fár. Geofyzikálne prieskumy sa tak vďaka svojej neinvazívnosti stávajú dobrou alternatívou pri skúmaní „toho čo je pod povrchom“, a to bez nutnosti výkopových prác. Na druhej strane sú tiež oporným bodom pre prípadné archeologické výskumy.

Záverečné poďakovanie tak patrí aj farskému administrátorovi farnosti Najsvätejšieho Srdca Ježišovho, pánovi Mgr. Ladislavovi Kováčovi, za zastrešenie výskumu a odvahe k tomuto kroku, čím pomohol Leseniciam odhaliť kúsok z dejín. Aj v tomto smere je zaujímavé, že najstaršia písomná zmienka odkazujúca na existenciu Leseníc vypovedá práve o farárovi z Leseníc.

Mgr. Erik Koncz

Zakladateľ OZ Hont a jeho dejiny

VIA HONTENSIS: 1.polovica

Via Hontensis je nedávno vzniknutý názov cesty, pešieho prechodu okolo kultúrno–historického regiónu Hont. Myšlienka pešieho prechodu hranicami Hontu sa zrodila po tom, čo sa cestovateľ Rastislav Melich z Krupiny dozvedel o Ceste okolo Hontu autom, ktorú absolvovali predstavitelia o. z. Hont a jeho dejiny. Po peších púťach do Santiaga de Compostela a vtedy ešte len plánovanej ceste z Krupiny do Ríma, ho zaujala táto trasa a spolu s Mgr. Erikom Konczom videli potenciál v spomínanej trase ako pešieho prechodu okolo hraníc Hontu, ktorý ponúka množstvo zaujímavých miest. V lete začali prípravy na cestu (doladenie trasy, ubytovanie atď.). Via Hontensis pozostáva zo 14 etáp. Prechádza týmito historickými lokalitami: Krupina, Bzovík, Senohrad, Sucháň, Stredné Plachtince, Príbelce, Zelený hrad, Lesenice, Veľká Čalomiňa, Balog nad Ipľom, Hrušov, Sečianky, Hont, Berženské pohorie, Kóspallag, Dunaj, Szob, Kamenica nad Hronom, Salka, Pavlová, Sikenica, Krškany, Brhlavce, Pukanec, Počúvadlianske jazero, Banská Štiavnica, Svätý Anton a kruh opäť uzatvára Krupina.

Cesta je ukážkou krásy a rozmanitosti nášho regiónu s jeho kultúrnymi, historickými, umeleckými a, samozrejme, v neposlednom rade prírodnými krásami, ktoré sa oplatí navštíviť. Je to námet pre tých, ktorí majú radi okrem histórie aj túry a dlhé prechádzky.

Dobrodružná pešia púť začala 9. septembra, ráno o 9.00 hod. v Krupine. Prvou zastávkou bol bývalý opevnený kláštor v Bzovíku. Kláštor patrí medzi najstaršie na území Slovenska, neskôr bol prestavaný na protitureckú pevnosť so štyrmi nárožnými baštami a vodnou priekopou. Posledné roky tam prebiehajú rekonštrukčné, stabilizačné práce a archeologické výskumy. Po prehliadnutí si malebných zákutí zručaniny opevneného kláštora sa pútnici vydali do dediny Senohrad.

Druhý deň putovania bola naplánovaná obec Sucháň s jeho tradičnou ľudovou architektúrou zapísanou

*Ľudová architektúra v obci Sucháň
Foto: Rastislav Melich*

v zozname kultúrneho dedičstva a Trúbiaci kameň, ku ktorému sa človek dostane príjemnou prechádzkou po lesnej ceste (trasa označená zelenou farbou a viacero informačných tabúl). Spomínaný kameň je andezitová skala, v ktorej sú dva otvory a vysekané čísla a akási mapa terénu. Do hornej diery sa dá fúknuť a zo spodnej by sa mal šíriť zvuk do okolia. Ďalšie kroky smerovali do Stredných Plachtiniec, kde miestny ev. farár predstavil národopisné Múzeum Samuela Godru. Návštevníci majú možnosť vidieť zbierku ľudových odevov a iných historických predmetov zo zbierky regionálneho historika a etnografa Jána Mäsiara.

Tretí deň sa začal prehliadkou Príbeliec, ktoré sa tiež môžu pýšiť tradičnou ľudovou architektúrou a pôvodne ranogotickým kostolom s nezvyčajne mohutnou vežou, ktorá slúžila ako strieľňa, ale aj ako sýpka. Najviac však ľudí priťahuje bývala piesková baňa, ktorá je významnou paleontologickou lokalitou s výskytom žraločích zubov, koralov a lastúrníkov. Ďalej cesta pokračovala do obce Čebovce, poľnými cestičkami k Neninskej priehrade a k Rodinnému vinárstvu Ďurík. Vinárstvo leží na okraji dediny Opatovská Nová Ves. Areál pozostáva z vinohradov, vinnej pivnice, ale aj penziónu či rybníka. Vinohradnícka a vinárska firma vznikla v roku 1995 a víno v tejto oblasti je jedinečné svojou vôňou a chuťou. Je to vďaka dobrej klíme a železito-piesočnatým pôdam. Zážitkom určite bolo vidieť výrobný proces, ako aj výrobu vína.

*Rodinné vinárstvo Ďurík
Foto: Rastislav Melich*

Štvrtý deň kráčania sa začínal v malebnej zrúcanine románsko-gotického kostola, známeho pod menom Pustý kostol, nachádzajúceho sa v lesíku nad Veľkou Čalomijou. Za kostolom sa rozprestiera aj starý cintorín s kamennými náhrobníkmi. Stredoveký opevnený kostol sa nachádza aj v ďalšej obci, ktorá je súčasťou Via Hontensis. Neskororománsky kostol púta pozornosť modelom svätoštefanskej koruny, ktorý je umiestnený na vrchole kostolnej veže. V obci sa nachádza aj drevená zvonica, ktorá bola postavená bez jediného klinca. Poslednou zastávkou tejto etapy bol Hrušov, ktorý je povestný svojou Hontianskou parádou. V obci môžete vidieť tradičnú ľudovú architektúru, pálenicu, zbierku ľudového odevu, hasičských prílieb z celého sveta, traktory a inú poľnohospodársku techniku, kováčsku dielňu a mnoho iného.

Piaty deň – piata etapa putovania Hontom. Trasa cez lúky a lesy až k obci Sečianky. Pamiatky, ktoré sa oplatí vidieť, sú napríklad románsko-gotický Kostol sv. Kozmu a Damiána, či klasicistický kaštieľ

*Pustý kostol, Veľká Čalomija
Foto: Rastislav Melich*

rodiny Liphay. Asfaltovou cestou cez Most sv. Barbory prechádza trasa za naše hranice do susedného Maďarska pod hrad Drégely.

Šiesty deň sa už počasie začalo kaziť. Plánovaná prehliadka zrúcaniny hradu Drégely a prechod hrebeňom pohoria Baržeň sa musel vynechať. Cieľovým mestom v tento deň bol Kőspallag. Absolvovala sa aj prehliadka Baziliky minor v Márianosztra.

Siedmy deň bola trasa naplánovaná k Dunaju a k najjužnejšiemu bodu regiónu, tzv. Dunajské koleno, ktoré si Rastislav vychutnal z lode. Vylodil sa v obci Zebegény, kde stojí za pozornosť rímsko-katolícky kostol zo začiatku 20. stor., Pamätné múzeum Istvána Szőnyiho, zámok Dőry. Posledným navštíveným miestom bol Szob.

Žiaľ, počasíu človek nerozkáže a presne v polovici prechodu sa musela cesta ukončiť. Druhú polovicu cesty absolvuje Rastislav Melich na jar budúceho roku.

Jana Fertšeková Melichová

*Dunaj
Foto: Rastislav Melich*

Edícia kníh o Pukaneci • odvážny projekt nadšencov

Obec Pukanec, v spolupráci so Spoločnosťou priateľov cestovateľa Samuela Šikeťa a pukanskej histórie, pripravuje edíciu kníh, ktoré priblížia bohatú históriu tejto malebnej hontianskej obce. Tento ambiciózný projekt, ktorý realizuje Pukanská historická spoločnosť, má za cieľ nadviazať na dielo z roku 1975, zostavené J. Zambojom pri príležitosti 750. výročia prvej zmienky o osade Baka, ktorá stála pri zrode slobodného kráľovského banského mesta Pukanec.

Nové publikácie budú obsahovať texty, ktoré zhrnú dejiny banského mesta Pukanec vo svetle najnovších poznatkov. Projekt je realizovaný v spolupráci so skupinou odborníkov, „Pukancológov“, ktorí zahŕňajú historikov, archeológov, geológov a ďalších špecialistov.

Prvá kniha sa zameria na Pukanec ako slobodné kráľovské banské mesto, druhá kniha priblíži jeho transformáciu na remeselnícke centrum Hontu v 19.

storočí. Jej súčasťou by mali byť spracované aj spomienky rodákov či pamätníkov z 20. storočia, ktoré budú doplnené o zbierky fotiek, pohľadníc a zaujímavých archívnych dokumentov. Tretia kniha sa bude venovať tradíciám obce, ako sú zbierky piesní, kroje a remeslá, a vybraným kúskom z muzeálnej zbierky v obecnom múzeu.

Cieľom je vytvoriť vizuálne atraktívne dielo, ktoré bude obsahovať kvalitné fotografie, pútavé rekonštrukcie a doposiaľ nepublikované mapy a listiny. Grafický formát bude využívať najmodernejšie metódy, aby bol čo najpútavejší pre čitateľov.

Obsah prvej knihy je už v pokročilom štádiu a jej vydanie je plánované na rok 2025. Predpredaj knihy začne na jar roku 2025. Počas Pukanských remeselníckych trhov, tradične konaných prvý júlový víkend, bude možné objednať si výtlačok knihy priamo

Rok 2024

V roku 2024 oslávilo svoj prvý rok občianske združenie s názvom Terra Aurum, s pôsobením v obci Brhlovce. Ako prvé v tomto roku organizovali Maškarný „národný“ bál. Účastníci tejto tematickej tanečnej zábavy nenechali svoje oblečenie na náhodu a prišli tematicky odetí. Členky združenia bohato vyzdobili aj sálu, ktorá ladila bielo-modrou farbou. Nechýbala ani fotostena s masívnou drevenou loďou, ktorú sponzorsky dodala firma Best partner, s.r.o.

Dobrodružstvo na horách je našim ďalším podujatím, ktoré organizujeme od nášho vzniku vo forme turistických výstupov. Prvý rok sme navštívili vrch Sitno a pod ním ležiaci hrad, no v roku 2024 sme prešli do susedného Tekova a navštívili rozhľadňu v Skýcove, hrad Hrušov, zubriu zvernicu, zámok a žrebčín v Topolčiankach.

Mesiac október v Brhlovciach už tradične patril zaľúbeným. Zorganizovali sme tanečné podujatie *Valentínska zábava*, pomenované po Valentíne, ktorá oslavuje meniny 11. októbra. Podujatie opäť oslovilo nielen domácich, ale aj širšiu verejnosť. Vo vzduchu sa vznášala láska a atmosféru tvorila ružovo-červená výzdoba doplnená o srdcia.

Na prelome jesene a zimy sme v spolupráci s obcou Brhlovce zorganizovali naše najväčšie podujatie *Noc strašidiel*, ktoré je v obci niekoľkoročnou tradíciou, avšak len posledné dva roky nesie prívlastok *Mokošin deň*. Scenár divadelných predstavení a celé podujatie je inšpirované starou slovanskou mytológiou, pričom v jeho centre je bohyňa Mokoš, ktorá u našich slovanských predkov zohrávala významnú rolu. Sme radi, že o podujatie je stále väčší záujem, a že sme ho mohli prezentovať aj

v niektorom zo stánkov, spolu s inými zaujímavými publikáciami vydanými obcou a spoločnosťou v minulosti. O ďalších možnostiach ako si knihu objednať Vás budeme informovať v dostatočnom predstihu. Krst knihy je naplánovaný na koniec jesene 2025.

Prvá kniha bude obsahovať kapitoly odborníkov, ktorí sa venujú archeologickým výskumom, geologickej stavbe, stredovekému Pukanču, osmanským výbojom, dejinám baníctva a novovekým dejinám obce. Po prehľade dejinného vývoja budú nasledovať špecializované kapitoly, ktoré sumarizujú najnovšie poznatky v oblasti kunsthistorického, architektonického a pamiatkového výskumu architektúry a umenia banského mesta.

Druhá kniha bude mať mierne odlišný formát a zameria sa na vybrané témy, ktoré nebudú tvoriť ucelený pohľad na dejiny Pukanca ako obce. Archívy obsahujú obrovské množstvo dokumentácie, ktorú by bolo potrebné skúmať celé dekády. Veríme však, že tieto štúdie, ktoré spojíme do uceleného celku, otvoria dvere novým výskumníkom a milovníkom Pukanca. Druhá kniha, ktorá

by mala byť vydaná v roku 2026, bude obsahovať kapitoly o zverine a botanike v okolí Pukanca, vinohradníctve, cechoch a remeselníkoch, rodinách Pukanca a Uhlísk, urbanizme moderného Pukanca, evanjelickom kostole, školstve a stopách po židovskej komunite.

Práce na tretej knihe začali v roku 2024 a jej obsah by mal byť ustálený koncom toho istého roku. Obsah tretej knihy bude predstavený v roku 2025 a jej cieľom je predstaviť nehmotné a hmotné kultúrne dedičstvo obce v podobe katalógu a zbierok predmetov a piesní. Pozrieme sa aj na vybrané remeslá, zvyky a obyčaje, ktoré formovali každodennosť Pukančanov.

Tento projekt je veľkým krokom k zachovaniu a propagácii bohatého kultúrneho dedičstva obce Pukanec. Veríme, že tieto knihy prinesú nové poznatky a inšpiráciu nielen pre obyvateľov Pukanca, ale aj pre širšiu verejnosť, ktorá sa zaujíma o históriu a kultúru Slovenska. Pripravované publikácie budú nielen zdrojom informácií, ale aj vizuálnym zážitkom, ktorý priblíži krásu a jedinečnosť Pukanca.

a Terra Aurum, o.z.

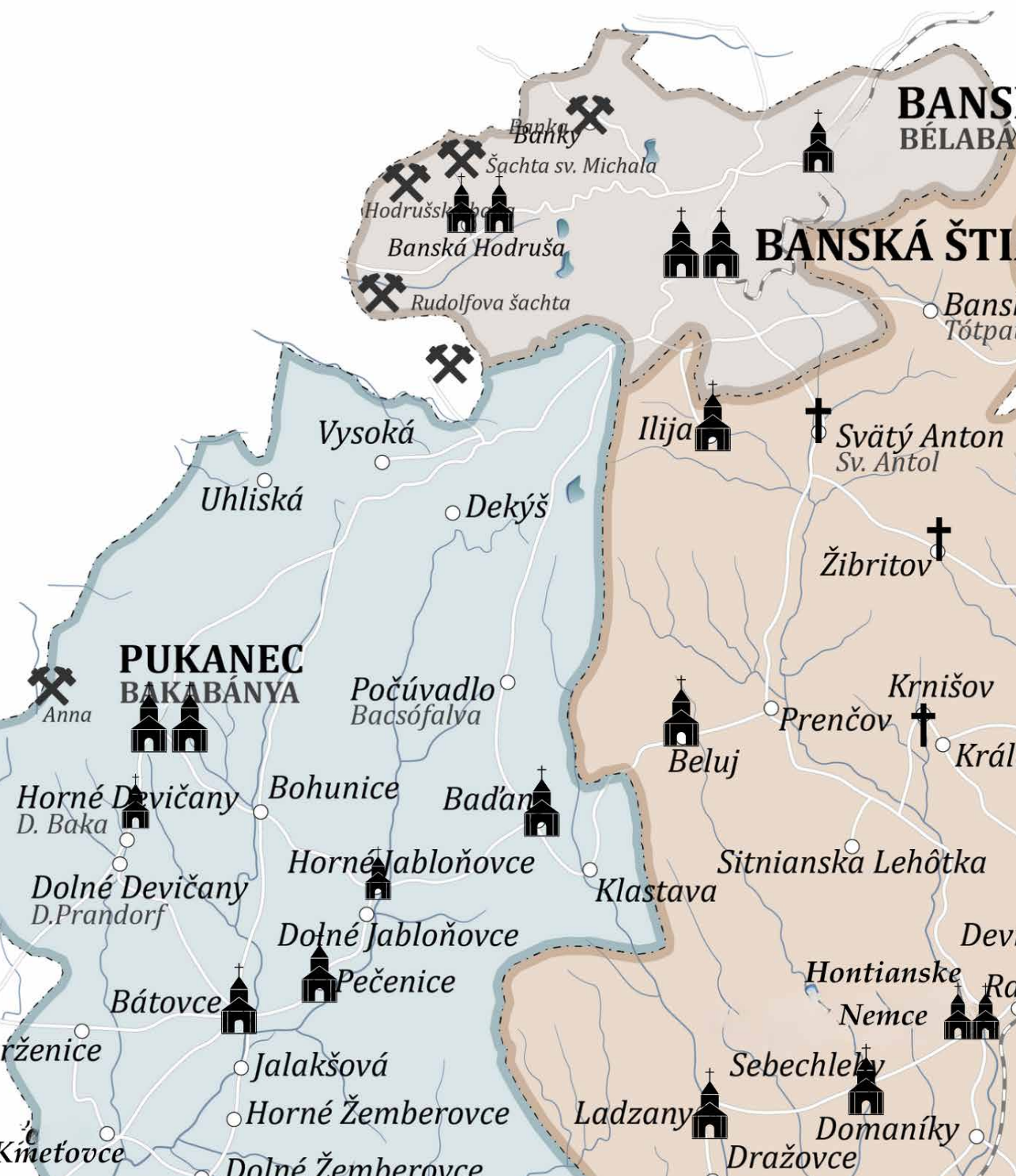
pre rádio Regina RTVS a TV JOJ. Toto podujatie bolo finančne podporené prostredníctvom nadačných grantov ZSE.

Združenie ukončilo rok 2024 dvomi charitatívnymi činnosťami. Členky združenia upiekli vianočné pečivo, ktoré bolo odovzdané klientom ZSS Želiezovce a deťom do Centra pre rodiny a deti v Leviciach. Rovnako sa rozhodlo podporiť charitatívnu zbierku *Kolko lásky sa zmestí do krabice od topánok*, ktorej odovzdalo 10 krábíc.

Ďakujeme za doteraz prejavenu priazeň a tešíme sa na spoločný rok 2025.

Simona Víťazová Bohovicová
Predsedníčka OZ Terra Aurum

Mapy stredovekých kostolov v Honte

KÁ BELÁ
NYA

AVNICA

ky Studenec
tak

Široké Lúky

KRUPINA

ovce

ičie

kovec

Uňatín

Horný Badín

Dolný Badín

Selce

Čekovce

Horné Mladonice

Dolné Mladonice

Zemiansky Vrbovok

Bzovík

Jalšovík

Trpín

Kozí Vrbovok

Senohrad

Lackov

Litava

Cerovo

Horný Dačov Lom

Dolný Dačov Lom

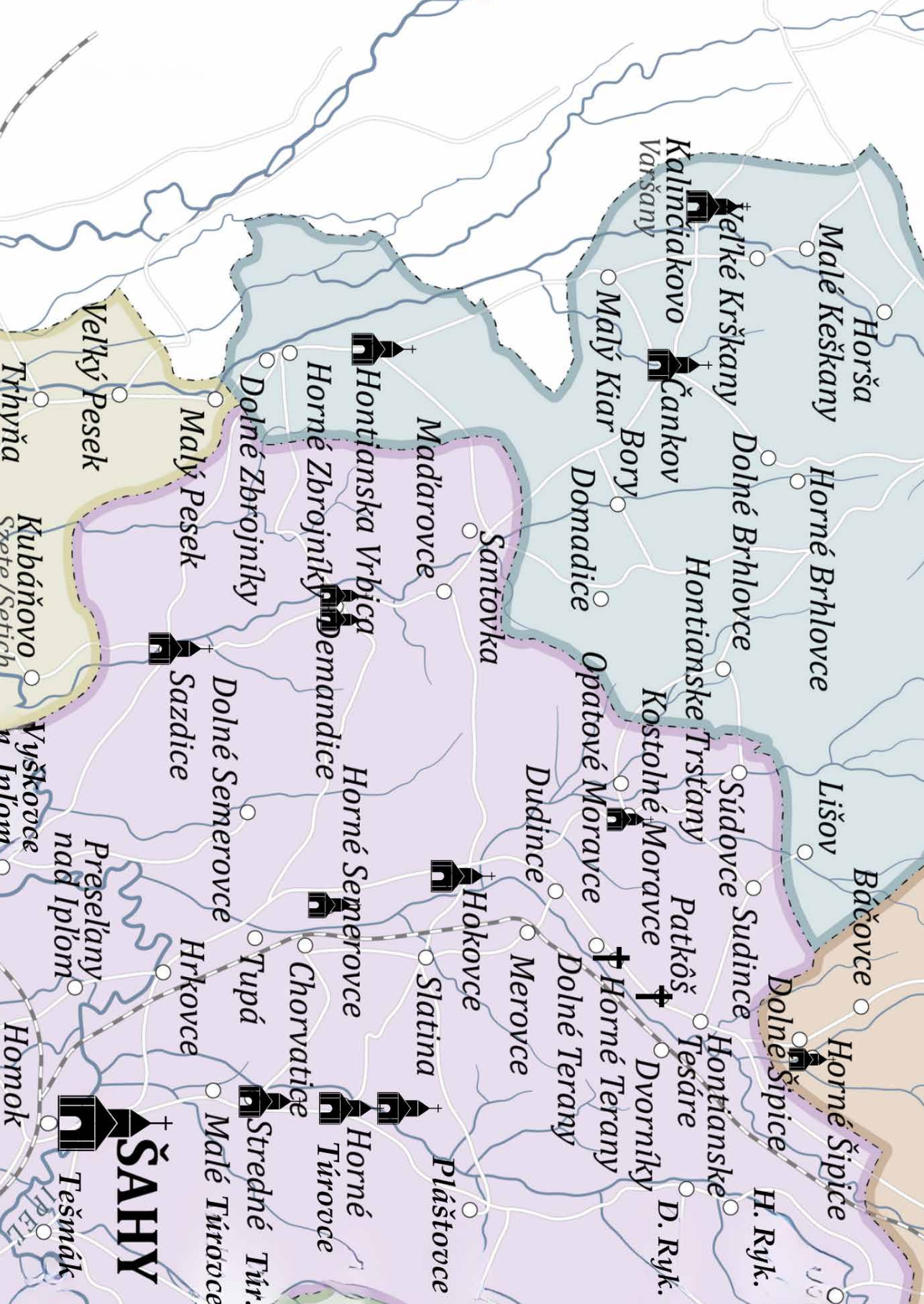
*Viac ako
jeden kostol*

Kostol

*Zaniknutý
kostol*

Horša
Malé Keškany

Horné Brhllove

Lišov

Báčovce
Horné Šipice

H. Ryk.

Veľké Krškany

Dolné Brhllove

Súdovce

Sudince

Hontianske

Kalinciakov

Čankov

Hontianske Trstany

Patkôš

Tešare

D. Ryk.

Varšany

Malý Kiar

Domadice

Opatové Moravce

Horné Terany

Dvorníky

Dudince

Merovce

Santovka

Hokovce

Madarovce

Slatina

Plášťovce

Hontianska Vrbica

Horné Zbrojničky

Demandice

Horné Semerovce

Chorvatice

Horné Túrovice

Dolné Zbrojničky

Dolné Semerovce

Hrkovce

Stredné Túrovice

Malý Pesek

Sazdice

Veľký Pesek

Trhňa

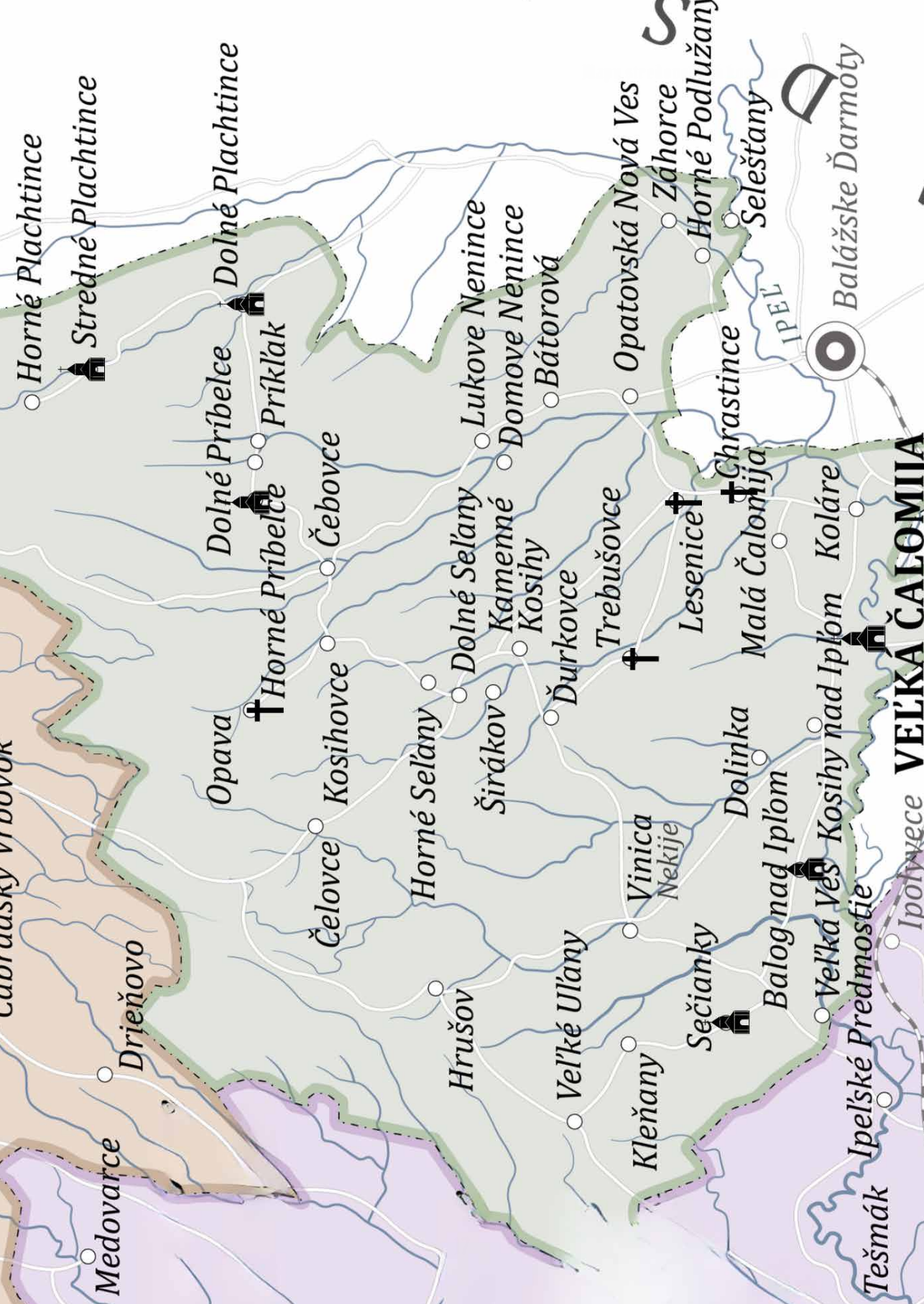
Kubáňovo

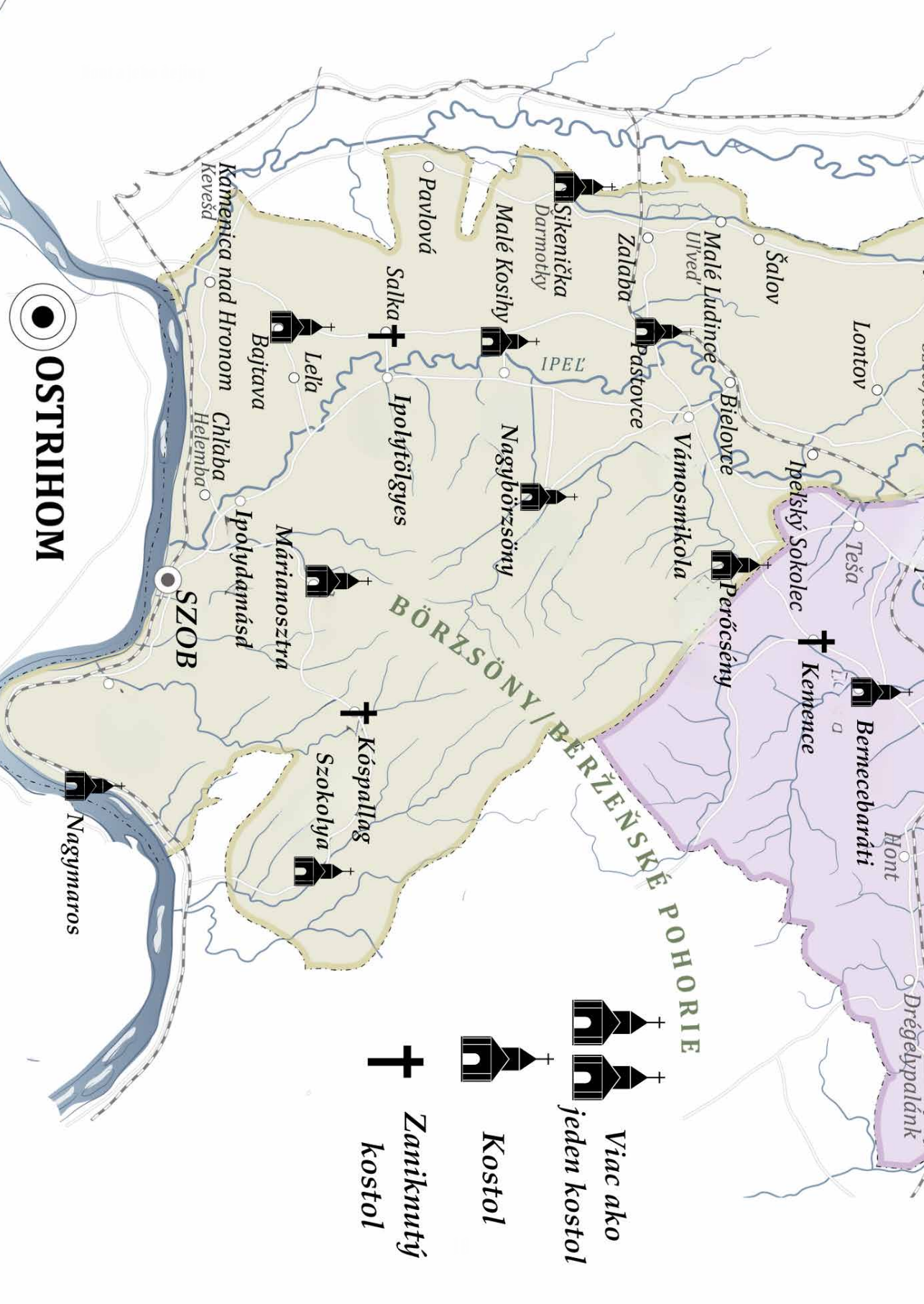
Vyškovce

Praselany nad Iplom

Homok

ŠAHY
Tešmák

OSTRIHOM

Viac ako jeden kostol
Kostol
Zaniknutý kostol

Okres Banská Štiavnica

Kaplnka Glanzenberg Banská Štiavnica
 Kostol sv. Kataríny Antiochijskej Banská Štiavnica
 Kostol Panny Márie Snežnej Banská Štiavnica
 Kostol Panny Márie Banská Štiavnica
 Kostol sv. Alžbety Banská Štiavnica
 Karner sv. Michala Banská Štiavnica
 Kostol Nanebovzatia Panny Márie Banská Štiavnica
 Kostol sv. Jána Evanjelistu Banská Belá
 Kostol sv. Vavrinca Beluj
 Kostol Evanjelickej cirkvi a. v. Baďan
 Kostol sv. Egídia Ilija
 Kostol sv. Antona Pustovníka Svätý Anton
 – zaniknutý

Okres Krupina

Kostol sv. Petra Krupina – zaniknutý
 Kostol Narodenia Panny Márie Krupina
 Kostol sv. Alžbety Krupina – zaniknutý
 Karner Krupina
 Kostol sv. Michala Patkôš – zaniknutý
 Kostol sv. Margity Antiochijskej Litava
 Kostol sv. Štefana kráľa Bzovík – zaniknutý
 Kostol Narodenia Panny Márie Šipice
 Kostol sv. Michala archanjela Dolný Badín
 Kostol sv. Martina Hontianske Nemce
 Kostol sv. Martina Devičie – zaniknutý
 Kostol sv. Urbana a Donáta Hontianske Nemce
 – Vinice
 Kostol sv. Michala archanjela Sebechleby
 Kostol sv. Ladislava Žibritov – zaniknutý
 Kostol Evanjelickej cirkvi a. v. Ladzany
 Kostol sv. Mikuláša Cerovo – zaniknutý
 Kostol Blahoslavennej Panny Márie v Hontianskych Moravciach
 Kostol v Teranoch – zaniknutý
 Kostol Blahoslavennej Panny Márie v Kráľovciach
 Krnišov – zaniknutý

Okres Levice

Kostol sv. Mikuláša Pukanec
 Kostol sv. Alžbety Pukanec
 Kostol sv. Martina Bátovce
 Kostol Evanjelickej cirkvi a. v. Čankov
 Kostol sv. Michala Demandice
 Kostol sv. Heleny Demandice
 Kostol Narodenia Panny Márie Pečenice
 Kostol sv. Martina Hontianska Vrbica
 Kostol sv. Petra a Pavla Hokovce
 Kostol sv. Michala archanjela Ipeľské Úľany

Kostol sv. Michala Demandice
 Kostol sv. Heleny Demandice Ipeľské Úľany
 Kostol sv. Mikuláša Szadice
 Kostol Nanebovzatia Panny Márie Šahy
 Kostol sv. Martina Veľké Turovce-Stredné Turovce
 Kostol Všetkých svätých Horné Semerovce
 Kostol Evanjelickej cirkvi a. v. Jablňovce
 Kalvínsky kostol Pastovce
 Kostol Reformovanej kresťanskej cirkvi Kalinčiakovo
 Kostol Evanjelickej cirkvi a. v. Devičany
 Kostol Horné Turovce

Okres Žarnovica

Kostol sv. Mikuláša v Banskej Hodruši
 Kostol sv. Petra a Pavla v Banskej Hodruši

Okres Nove Zámky

Kostol Blahoslavennej Panny Márie Salka – zaniknutý
 Kostol sv. Michala archanjela Malé Kosihy
 Kostol sv. Martina biskupa Sikičička
 Kostol sv. Vojtecha/Adalberta Bajtava

Okres Veľký Krtíš

Kostol sv. Mikuláša Balog nad Ipľom
 Kostol sv. Mikuláša Chrastince
 Kostol sv. Martina Dolné Plachtince
 Kostol Evanjelickej cirkvi a. v. Dačov Lom
 Ruina kostola v Opave
 Kostol Evanjelickej cirkvi a. v. Stredné Plachtince
 Kostol Evanjelickej cirkvi a. v. Príbelce
 Kostol sv. Kozmu a Damiána Sečianky
 Kostol Všetkých Svätých Veľká Čalomija
 Kostol sv. Petra a Pavla Trebušovce – zaniknutý
 Kostol Blahoslavennej Panny Márie Lesenice
 – zaniknutý

Maďarská strana Hontu:

Kostol Nanebovzatia Panny Márie Bernecebaráti
 Kemence – ruina kostola
 Kostol Sv. Štefana Nagyörzsöny
 Banický kostol Nagyörzsöny
 Nagymaros – Kostol Povýšenia sv. Kríža
 Kóspallag – ruina paulínskeho kostola
 Bazilika Panny Márie Patrónky
 Maďarov/Márianosztra
 Kostol Evanjelickej cirkvi a. v. Perőcsény
 Kostol Evanjelickej cirkvi a. v. Szokolya

Kostol, ideové a kultúrne centrum stredoveku

Kostol prvotne slúžiaci k zhromaždeniu veriacich patril už od počiatkov kresťanstva k stavbám, v ktorých sa zrkadlila kultúra a myslenie danej doby. Jeho podoba sa kontinuálne menila a prispôbovala dejinnému vývoju ľudstva. Pre každé historické obdobie bol charakteristický určitý jednotný výraz umeleckých či architektonických diel, ale aj životného štýlu, avšak s výrazným prihliadnutím na regionálnosť.

Petra Palíková Kohútova

Múzeum mesta Bratislavy

Zo stredoveku poznáme viacero druhov sakrálnych stavieb, ale dispozične ich vieme rozdeliť do dvoch skupín. Ide o centrálné stavby a pozdĺžne stavby. Oba druhy vychádzajú typologicky z rímskych stavieb. Zástupcom pozdĺžnej stavby je kostol s pôdorysom kríža, ako symbolom utrpenia, ale aj spásy a vykúpenia. Centrálné stavby mali pôdorys kruhu symbolizujúceho nekonečno. Vyskytovali sa v podobe kaplniek na hradoch, rotúnd a karnerov na mestských cintorínoch.

V stredoveku, v období silnej religiozity mal kostol ako výrazový prostriedok cirkvi viacero funkcií. Slúžil nielen kresťanským obradom, ale zároveň mal aj obrannú, vzdelávaciu, kultúrnu a hospodársku funkciu. Do posvätnéj pôdy, v jeho najbližšom okolí sa pochovávali obyvatelia farnosti, bol taktiež ukazovateľom počtu obyvateľov a hospodárskej sily mesta, obce alebo dediny. Umiestnený bol poväčšine na vyvýšenom mieste a predstavoval architektonickú dominantu ovládajúcu okolie z každého miesta pri určitom odstupe pozorovateľa. Častokrát býval opevnený obranným múrom a stával sa tak posledným útočiskom ľudí v prípade útoku nepriateľa. Vysoká veža kostola slúžila aj ako pozorovateľňa bezprostredného územia obce.

Stredoveký kostol mal silne premyslený symbolický koncept, v ktorom každý architektonický a umelecký detail mal svoj význam a opodstatnenie. Predstavoval Boží chrám, Nebeský Jeruzalem a jeho pozdĺžne dispozičné riešenie malo znázorňovať cestu. Najčastejšia orientácia kostola bola západ – východ. Kde

Kostol Nanebovzatia Panny Márie v Banskej Štiavnici. Pôvodne stredoveký kostol sv. Mikuláša postavený v 13. storočí

Foto: Petra Palíková Kohútová

Kostol sv. Urbana a sv. Donáta v Hontianskych Nemciach zo 14. storočia

Foto: Petra Palíková Kohútová

na západe, ako svetskej časti bol umiestnený hlavný vchod do chrámu a veža kostola. Na východe, svetovej strane vychádzajúceho slnka, ale aj Jeruzalema bolo ideové centrum kostola v podobe apsidy, svätyně, neskôr presbytéria s hlavným oltárom. Svetiská a nebeská časť boli od seba vizuálne oddelené prostredníctvom vífazebného oblúka, neskôr lettnera. Loď kostola, ako priestor pre veriacich aj so svojou

dynamickosťou v podobe arkád, pilierov a okien vyjadrovala cestu, putovanie človeka smerujúceho k opätovnému zhliadnutiu s Bohom.

Dôležitou bola aj didaktická funkcia chrámu. Cirkev, hlavný stabilizačný činiteľ Uhorska sa snažila preniesť a prehľbiť myšlienky kresťanstva, či už formou hovoreného slova alebo prostredníctvom výtvarných a sochárskych diel. Známy bol v stredoveku fenomén tzv. biblie pauperum – biblie chudobných, kedy sa prostredníctvom tabuľových krídlových oltárov i nástenných malieb znázorňujúcich výjavy zo Starého a Nového zákona, alebo prípadne hagiografických scén zo života svätcov bežní nevzdelaní veriaci dozvedali o učení kresťanskej viery.

Silný rozvoj cirkevných štruktúr v stredoveku mal za následok vznik premyslenej farskej organizácie a výstavby kláštorov. Do dnešnej doby sa nám na našom území zachovalo veľké množstvo stredovekých kostolov. Väčšina z nich stratila svoju pôvodnú podobu a každá doba v histórii ľudstva na nich zanechala svoj rukopis. Ich funkcia a poslanie, až na pár výnimiek však zostala nezmenená. Kostol stále vzdeláva, kultivuje a je dominantou obce. Je to nadsťasová stavba, ktorá ohuruje svojim vzhľadom ďalej a patrí k najvýznamnejším pamiatkam kultúrneho dedičstva po našich predkoch.

Freska v sakristii Kostola sv. Kataríny Alexandrijskej v Sáse znázorňujúca Ježiša Krista v mandorle ako Maiestas Domini a symboly štyroch evanjelistov po jeho stranách

Foto: Petra Palíková Kohútová

Patrocíniá sakrálnych stavieb Hontu do konca stredoveku

Štúdia je zameraná najmä na vybrané patrocíniá niektorých zaniknutých stavieb, ale aj ďalších sakrálnych objektov, postavených od najstarších čias do 13. storočia, až po mladšie sakrálné stavby. Na konci článku je uvedená tabuľa so stredovekými sakrálnymi stavbami – kostolmi, kaplnkami a ich patrocíniami, ktoré boli postavené, alebo sú v prameňoch spomínané ešte pred rokom 1526. Zoznam dopĺňa mapa s identifikovanými stredovekými sakrálnymi stavbami Hontu, vyhotovená na základe podkladov tejto štúdie.

Miroslav Lukáč

Múzeum A. Sládkoviča v Krupine

Výber patrocínia, alebo zasvätenia kostola, bol proces, ktorý sa uskutočnil ešte pred tým, ako sa sakrálna stavba – kostol alebo kaplnka – začala stavať. Išlo o premyslený ideový zámer, ktorý súvisel so starším pojmom patrón, ktorý má svoj pôvod v kultúrnom prostredí starovekej Rímskej ríše. Patrón bol hlava rodu (rodiny, domu), bol to ochranca, ktorý prijímal pod svoje ochranné krídla novonarodené dieťa, mohol si adoptovať kohokoľvek a mohol kohokoľvek prepustiť na slobodu. V stredoveku sa tento pojem zmenil na svätca – ochrancu, ktorý môže a má orodovať za žijúcich u Boha a najvyššieho sudcu živých aj mŕtvych, Krista Spasiteľa. Svätý patrón bol ten, ku komu sa utiekali donátori stavby aj obyvatelia, ktorí chodili do kostola krstiť svoje deti, ktorí sa tam sobášili a príbuzní, ktorí pri kostole nechávali pochovávať svojich blízkych. Okrem toho sa životom stredovekého človeka prepájali ďalší svätci, nielen cez konkrétnu sakrálnu stavbu. Svätec bol sprievodcom životom človeka od jeho narodenia (kedy získavalo dieťa krstné meno podľa konkrétneho svätca) v krstnom prameni až po svoju smrť. Príbuzní svojich zosnulých pochovávali do posvätenej pôdy pri kostole alebo kaplnke.

Existencia kostolov spred uhorského obdobia v Hontu nie je doložená. Ich koncentrácia je najmä na území bývalého Nitrianskeho knižatstva, a neskôr aj biskupstva z čias Veľkej Moravy v Nitre a okolí, ďalej v Bratislave a na území západného Slovenska. Existenciu veľkomoravského kostola napríklad v Ostrihome ako sídla arcibiskupstva, do rámca ktorého prináležalo aj územie Hontu, zatiaľ potvrdenú nemáme. Vieme však, že patrónom Ostrihomskej arcidiecézy bol sv. Vojtech, pražský biskup, ktorému bol zasvätený aj hlavný metropolitný chrám (dnes Katedrála Panny Márie a sv. Vojtecha) najdôležitejšieho arcibiskupstva Uhorska so sídlom v Ostrihome. Vzhľadom na veľkosť Ostrihomskej arcidiecézy sa predpokladá, že jedným z komitátov, ktoré boli súčasťou kráľovstva, bol Hont (ktorý, sa pravdepodobne sformovalo už v období pred vznikom kráľovstva). Okrem politicko-správnej funkcie sa pri hrade Hont, ktorý je archeologicky datovaný do 10. – 13. storočia, formoval prvý hontiansky farský kostol a k politickej funkcii pribudla aj funkcia cirkevno-správna. Túto funkciu nevykonával župan, ale kňaz – arcidiakon, ktorý pomáhal spravovať arcibiskupovi v Ostrihome rozsiahle územie diecézy. Neskôr sa z veľkofarských obvodov formovali tzv. arcidiakonáty a do 13. storočia mali sídlo priamo pri župnom hrade, neskôr arcidiakon ako kanonik, sídlil priamo v Ostrihome ako člen kapituly kanonikov.

Kostol sv. Margity antiochijskej v Litave

Foto: M. Lukáč

Cirkevná správa pôvodne spĺývala so štátnou administratívnou hranicou komitátu (komitát a arcidiakonát), ale postupným rozdeľovaním komitátu sa ich hranice nezhodovali a napríklad aj v 14. – 17. storočí sú liptovské obce evidované ako súčasť Hontianskeho arcidiakonátu. Podobne aj mesto Krupina a aj obec Nemecké Pliešovce (Sása) sú v kolektoroch pápežských desiatok uvedené ako hontianske lokality, hoci boli príslušné do Zvolenskej stolice.

Podľa archívnych prameňov bol hlavný arcidiakonálny kostol v Honte zasvätený sv. Eustachovi, čo dokladajú pramene až z 13. storočia (v r. 1262 „...magistro Ladislao archidiacono Huntensi...“ a v r. 1264 „...Ladislao archidiacono S. Laustachii in ecclesia Strigoniensis...“ – v pápežských registroch). Je to zriedkavé zasvätenie svätcovi, ktorý bol patrónom poľovníkov, vojakov (pôvodne bol rímskym vojakom a veliteľom vojska cisára Trajána), ale aj rodiny a potomstva (prišiel o manželku a dvoch synov) a meno Eustach bolo využívané v nemeckých rodinách. Na mieste je tu úvaha či zasvätenie súvisí s prvým možným županom Hontom, o ktorom

sa predpokladá nemecký pôvod, hoci niektorí autori poukazujú na častý výskyt slovenských krstných mien práve v rode Huntpoznancov a domáci (slovansko-slovenský) pôvod rodu. Zasvätenie sa môže spájať aj s velením vojsk neskoršieho kráľa Štefana I. v boji proti vojvodovi Kopánovi. O príčinách tohto zasvätenia možno len špekulovať, a so zánikom župného hradu neskôr zanikol aj hradský kostol i jeho patrocínium.

V obci Hont sa nachádzal kostol zasvätený sv. Petrovi a Pavlovi, ktorý neskôr zanikol. Neprebral hontianske patrocínium arcidiakonátneho kostola. Je treba pripomenúť, že v obci počas stredoveku existovali najmenej dva kostoly – kostol arcidiakona a kostol, ktorý slúžil pre potreby obyvateľov obce Hont, a ktorý vznikol o niečo neskôr. Farský Kostol sv. Petra a Pavla možno zrejme stotožniť s kostolom, ktorý je uvedený v protokoloch kolektorov pápežských desiatok z rokov 1332-37.

Postupne sa z centrálneho župného a parochiálneho sídla začala šíriť kristianizácia aj do obcí najmä na majetkoch arcibiskupstva a ostrihomskej kapituly, ktoré sa snažili, aby ich obyvatelia nezanedbávali kresťanské povinnosti, medzi nimi aj účasť na omšiach počas cirkevných sviatkov. Ďalšie kostoly

vznikali s prvými zákonnými nariadeniami uhorského kráľa Štefana I., ktorý prikazoval, aby si desať dedín postavilo jeden kostol, pričom o kňaza a liturgické knihy sa postará biskup a ekonomické zabezpečenie bude v rukách obyvateľov obcí. Okrem toho vznikali aj zemepanské kostoly a tiež kláštory, a to ako rodové stavby s právom na pochovávanie členov rodiny.

V 12. storočí sa Huntpoznanovci stali fundátormi jedného z najstarších kostolov a kláštorov na území Slovenska – najskôr benediktínskeho kláštora sv. Štefana kráľa v obci Bzovík. Kláštor založil Lampert so svojou manželkou Žofiou a sestrou uhorského kráľa, ako aj so svojím synom Mikulášom, čo dokladá listina z roku 1135. Bol venovaný prvému uhorskému kráľovi sv. Štefanovi, neskôr toto patrocínium prevzali aj premonštráti, ktorí sa tu usadili koncom 12. storočia. Pod patronátom sv. Štefana bol nielen samotný kláštor, ale aj kostol, ktorý vznikol v jeho areáli, zrejme už v prvých rokoch založenia kláštora (nie dlho po roku 1130). V písomných prameňoch sa uvádza až v 13. storočí a stal sa rodovým kláštorom bzovíckej vetvy Huntpoznanovcov. Jeho hlavné zasvätenie prvému uhorskému kráľovi neskôr doplnil ďalší svätec a uhorský kráľ Ladislav I. Svätý, no jemu zasvätená kaplnka je doložená až k roku 1441. Je možné, že ide o stavbu, ktorá ako jediná zo sakrálnych stavieb vo vnútri kláštora stojí dodnes.

Trojicu svätých z panovníckeho rodu Arpádovcov dopĺňa sv. Imrich kráľovič (predčasne zahynutý syn kráľa Štefana I.), ktorému zasvätili kostol v obci Senohrad na strategicky vyvýšenom mieste. Pôvodný kostol spomínajú vizitácie zo 17. storočia, no v 18. storočí ho nahradil nový barokový, ale patrocínium kostola sa zachovalo dodnes, a to aj napriek v čase prebiehajúcej reformácii, keď veľkú časť kostolov vrátane premonštrátskeho kláštora zabrali protestanti. Panstvo obsadili svetskí feudáli Balašovci a neskôr za čias Fánčovcov bol Bzovík (kláštor prebudovaný na pevnosť) centrom reformačného učenia luterského typu (evanjelici a.v.).

V 12. storočí územie Hontu začínajú zahusťovať ďalšie kostoly. Pravdepodobne na žiadosť kráľa postavili nový kostol obyvatelia kráľovskej obce Krupina, a to s pomocou misijného vplyvu benediktínov (alebo už premonštrátov) v blízkom Bzovíku. Kostol sv. Petra apoštola je archeologicky datovaný do polovice (resp. druhej polovice) 12. storočia. Nachádzal sa pri rieke Bebrava (dnes pri vodnej nádrži Krupina) a zabezpečoval duchovné služby pre obyvateľov osady Krupina a aj ďalších obyvateľov z okolitých obcí. Kostol mal centrálnu funkciu najmä pre výhody postavenia obyvateľov a úlohe ktorú získal aj vo svetskej oblasti. Pri kostole sa totiž konávali pravidelné trhy. Neskôr jeho funkciu hlavného farského kostola, pre užší okruh najmä nemeckých hostí z Krupiny, prevzal väčší a dominantný kostol zasvätený Blahoslavennej Panne Márii (dnes hlavný farský kostol Narodenia Panny Márie).

Centrálne trhové osady v Honte teda spájali viaceré pozície, o čo sa usiloval aj uhorský kráľ, cirkevní predstavitelia (arcibiskup, kapitula, prepošť), alebo kráľovná. Trh kráľovnej sa spomína viackrát už v 11. storočí (k r. 1037 a 1086 v prepisoch mladších listín) v obci Bátovce. Súčasný kostol zasvätený sv. Martinovi vznikol pravdepodobne prestavaním ešte staršej románskej stavby. Toto zasvätenie je spájané s uhorským kráľovstvom aj preto, že rodinou obcou sv. Martina z Tours bola ešte obec Sabaria v rímskej provincii Panonia, neskôr Szombathely. Preto sa spájal ako jeden z prvých svätcov zviazaných s dejinami neskoršieho územia uhorského kráľovstva. Svätomartinské zasvätenie mal (a má) aj jeden z najstarších kláštorov fundovaný Štefanom I., benediktínsky kláštor v Pannonhalme, a tiež aj farský Kostol sv. Martina vo významnom západoslovenskom a pohraničnom meste Bratislava či kapitulský kostol v Spišskom Podhradí. Neďaleko od Bátoviec pri hraniciach s Hontom v Tekove je časnostredoveká sakrálna stavba zasvätená rovnakému patrónovi – Kostol sv. Martina v obci Bratka pri Leviciach.

Kaplnka (sv. Ladislava?) v areáli bývalého kláštora premonštrátov v Bzovíku

Foto: M. Lukáč

Dnes už nejestvujúci Kostol sv. Martina bol tiež v obci Devičie. V prameňoch z 13. storočia je Devičie identifikované ako *Deuche*, pričom niektorí historici (napr. Gy. Györfy) spájajú toto pomenovanie s veľkokniežatom Gejom, ktorý je rovnako označený v latinských textoch. Je otázne, či možno toto pomenovanie vzťahovať na otca Štefana I. alebo na niektorého z iných uhorských panovníkov (Gejza I. a Gejza II.), alebo je to zo strany maďarských historikov neprimerané etymologizovanie. Zatiaľ ani archeologické nálezy a ani písomné pramene nehovoria jednoznačne. Slovenskí historici sa prikláňajú skôr k inému vysvetleniu etymológie názvu obce Devičie. Odvodzujú ho od názvu devica, panenská neúrodná pôda. Spojenie zasvätenia kostola sv. Martinovi a menom veľkokniežaťa Gejzu, ktorý tu mal mať letné sídlo, je otázne, nemožno to vylúčiť, ale zatiaľ ani s istotou potvrdiť. Začiatkom 13. storočia bol obvod Devičie spolu s Krupinou vyčlenený z územia Hontu a pričlenený k novému formujúcemu sa Zvolenskému komitátu. Devičie sa postupne vrátilo späť, no Krupina ostala súčasťou Zvolenskej župy až do 19. storočia.

Rovnaké patrocínium ako v Devičí je doložené už v 13. storočí v obci Ipolytölgyes (dnes na území Maďarska), pričom kostol je podľa nálezov hrobov datovaný už do 12. storočia.

V 12. storočí postavili aj Kostol sv. Michala archanjela v Tesároch, v časti Dvorníky (pôvodne Menšie Tesáre). Kostol síce zanikol v 19. storočí, no jeho zasvätenie a existencia farnosti sú doložené už v 14. storočí. Názvy oboch obcí i zasvätenie kostola indikujú ich funkciu v minulosti. Sv. Michal archanjel je spájaný s funkciou bojovníka proti zlu, proti diablu, čo je potrebné v kontexte christianizácie predkresťanskej spoločnosti regiónu Hont v 12. storočí, chápať ako bojovníka proti pohanom.

Už koncom 12. storočia prichádzajú na územie Hontu nemeckí osadníci, ktorí sú síce doložení až v storočí 13., no pomenovanie obce Nemce (v listine v tvaroch Nympti, Nymeti) jazykovedci kladú do konca 12. storočia. Ešte pred tatárskym (mongolským) vpádom je doložené nemecké obyvateľstvo v Sebechleboch (1232, 1233) a v Krupine (1238). Po rieke Štiavnica sa dostali aj nemeckí osadníci a to na samom konci 12., alebo až začiatkom 13. storočia (prvá zmienka o Banskej Štiavnici je z r. 1217), ktoré dokladajú archeologické pramene. Od času príchodu nemeckých hostí až do výstavby kostola, uplynulo niekoľko rokov, čo dokladajú aj architektonické diela v spomínaných obciach. Ich slovenské pomenovania hovoria o tom, že vznikli skôr, než tam prišli nemeckí hostia.

Podobne to bolo v Bátovciach, kam nemeckí hostia prišli až po kreovaní trhovej osady. V baníckej obci Nagyörzsöny na juhu Hontu v 13. storočí vznikol románsky Kostol sv. Štefana kráľa a zvlášť pre baníkov slúžil gotický Kostol sv. Mikuláša. Hlavné farské práva mal pravdepodobne starší kostol, čo je zachytené kolektormi pápežských desiatkov v 14. storočí.

Svätého Martina, ako neutrálne patrocínium si vybrali nemeckí a slovenskí obyvatelia v Hontianskych Nemciach pre kostol, ktorý bol postavený až v prvej

polovici 13. storočia. Kostol sv. Michala archanjela v obci Sebechleby vznikol tiež až v 13. storočí, podobne aj veľké baziliky (Kostol Blahoslavenej Panny Márie a ďalší dominikánsky kláštorňý Kostol sv. Mikuláša) s podporou kráľa v Banskej Štiavnici a v rovnakom čase Kostol Blahoslavenej Panny Márie v Krupine. Pre mestá na kráľovskej pôde bolo typické mariánske patrocinium, ktoré si zo svojej vlasti priniesli nemeckí hostia. Podobne s baníckym a mestským vplyvom počítame pri zasvätení ďalších (aj mimohontianskych) kostolov v banských mestách – napríklad v Banskej Bystrici a aj pri najstaršom kostole v Kremnici.

Svätý Michal archanjel mal okrem funkcie boja proti pohanstvu aj záštitu a patronát nad nemeckými hosťami, preto sa zrejme ujal aj v Sebechleboch. Až neskôr v 14. – 15. storočí ich doplnili typické banícke sväťice – sv. Katarína (kaplnka a neskôr kostol v B. Štiavnici) alebo tiež sv. Anna (radničná kaplnka v B. Štiavnici). Zrejme už od 13. storočia bol kostol v Sase zasvätený sv. Kataríne, no na zasvätenie máme doklady až z obdobia novoveku.

Jedna z najstarších lokalít v Honte sú Devičany, pôvodne veľký majetok zvaný *Baka*, či skôr *Slovenská Baka*, alebo aj po príchode nemeckých hostí *Prandorf*, ktoré sa spomínajú v zakladacej listine hronskobeňadického opátstva z roku 1075. Pôvodne sa predpokladalo, že údaj sa týka *Nemeckej Baky*, teda Pukanca, ktorý je ale mladší a práve patrocinium Všetkých svätých pomohlo identifikovať staršiu písomnú zmienku ako slovenskú obec Devičany. V Pukanci, ktorý sa ako mesto vplyvom štiavnických mešťanov a kráľa formovalo až v 14. storočí, bol postavený gotický Kostol sv. Mikuláša, ku ktorému v 15. storočí pribudla mladšia Kaplnka Korunovania Panny Márie. Svätomikulášske patrocinium je aj typické mestské patrocinium a spája sa s obchodníkmi a aj s nemeckým a napríklad aj francúzskym či valónskym (Latini v Trnave a inde) obyvateľstvom miest. V Honte mu boli zasvätené aj kostoly vo viacerých vidieckych lokalitách a motivácia mohla súvisieť s blízkosťou a vplyvom banských miest

Ladzany, ev.a.v. (povôdne rím. kat.) kostol zasvätený Všetkým svätým (?)

Foto: M. Lukáč

alebo s obľúbenosťou tohto svätca a ochrancu chudobných, detí a sirôt.

Zmeny patrocinia sú doložené v obci Veľká Čalomija, kde jestvoval kostol najneskôr v 13. storočí, pričom k jeho datovaniu prispieva i nájdené bronzové akvamanile, ktoré mohlo vzniknúť v 13. storočí a ktoré sa používalo na liturgické umývanie rúk. Farnosť je spomínaná už v roku 1244 v podobe *Yghzaschalamia* (Egyhazaschalomia, teda cirkevná Čalomija vo význame obec s kostolom) a kňaz Ján už v roku 1291 a v pápežských registroch je uvedená už pod patrocinium sv. Jána (pravdepodobne sv. Jána Evanjelistu alebo sv. Jána Krstiteľa). Neskôr sa spomína jeho zasvätenie apoštolovi Petrovi, a napokon Všetkým svätým. Zmeny mohlo spôsobiť aj to, že obec bola úplne zničená počas bojov s Osmanmi (v r. 1570 spomínaná ako pusta). Na zmeny patrocinia kostola mohol mať vplyv aj príchod nových osadníkov.

Od roku 1235, keď bola oficiálne uznaná a vyhlásená za svätú sestra uhorského kráľa Bela IV. Alžbeta Uhorská (alebo aj Durínska), začali vznikať početné stavby venované tejto sväťici, patrónke žobrákov, vdov, sirôt, chorých, prenasledovaných či núdznych. V mestách to boli predovšetkým špitálske kostoly a kostoly spojené s púťami s cieľom telesného a duševného uzdravenia. Špitál sv. Alžbety je doložený

Karner sv. Michala archanjela v Banskej Štiavnici

Foto: M. Lukáč

v Banskej Štiavnici (14. stor.), Krupine (15. stor.), v Pukanci (15. stor.) a iných banských a neban-
ských mestách uhorského kráľovstva. Je to najčas-
tejšie patrocínium špitálov, ktoré vznikali vo vtedaj-
šej Európe, predovšetkým na území Uhorska, a teda
aj dnešného Slovenska.

Tejto svätici bol zrejme najskôr zasvätený kostol
v Dolných Pribelciach, ktorý je ale doložený až v re-
gistroch pápežských desiatkov z rokov 1332 – 1337.
Svätú Alžbetu z kráľovskej dynastie Arpádovcov
asi v mladšom nahradilo aj zasvätenie sv. Kozmovi
a Damiánovi, ktoré uvádzajú mladšie vizitačné pro-
tokoly. Obaja svätí boli patróni a ochrancovia zdra-
via, čo súvisí s púfami, ktoré sú doložené ku kostolu
a jeho vytekajúcemu liečivému prameňu. Ku kosto-
lu chodili pútnici dokonca aj potom, čo bol zasypa-
ný v poreformačnom období. Na stole je aj otázka
existencie ďalšieho kostola, ktorý sa ale nezachoval
a nie je doložený ani archeologicky. Otázka zas-
vätenia je tiež v tom, či jestvovalo paralelné viac-
násobné patrocínium kostola (spoločne sv. Alžbeta
a sv. Kozma a Damián), čo tiež nemožno vylúčiť.

Na hradoch, ktoré mali predovšetkým refugiálnu
a fortifikačnú funkciu, vznikali sakrálné stavby až
v neskoršej fáze ich stavebného vývoja a funkčné-
ho využitia priestorov.

Jedna z mála známych kaplniek vznikla v 14. sto-
ročí v areáli hradu nad Banskou Štiavnicou, v loka-
lite známej ako Glanzenberg (nazývanej aj Staré
mesto), ktorej zasvätenie ale nepoznáme. Vzhľadom
na stavbu v opevnenej časti možno predpokladať jej
zasvätenie sv. Michalovi, prípadne aj sv. Anne, ale-
bo tiež sv. Kataríne, či inej baníckej svätici.

Ďalšia kaplnka je doložená na hrade Čabrad' a exis-
tovala zrejme až v 15. storočí. Bola pravdepodobne
zasvätená Panne Márii, no s určitosťou to nevieme
a na kaplnku uprostred hradieb by sa mohlo vzťa-
hovať aj patrocínium svätých rytierov a ochrancov,
bojovníkov proti zlu a nepriateľovi (sv. Juraj, sv. Mi-
chal archanjel alebo sv. Martin). Jediný materiálny
doklad na možné patrocínium je gotická socha Pan-
ny Márie, ktorú Melichar Balaša odniesol do kostola
na svoje panstvo v obci Divín. V písomných prame-
ňoch z 18. storočia sa uvádza jej zasvätenie Bolesť-
nej Panne Márii, čo ale môže súvisieť s rekatolizač-
nými snahami Koháryovcov, mariánskych ctiteľov,
ktorí získali hradné panstvo Čabrad' začiatkom 17.
storočia.

Na hrade Sitno pri obci Ilija je dôvodné predpokla-
dať existenciu hradnej kaplnky na konci stredove-
ku, hoci je spomínaná v súvislosti so sobášom až
v roku 1564, a potom už ako profanizovaná v roku
1602. Jej zasvätenie nie je známe ani z mladších
prameňov.

V Dolných Plachtinciach sú dve miesta, ktoré sa
spájajú s existenciou zaniknutého hradu. Jedno by
malo byť pri neskoršom Kostole sv. Martina, pričom
toto patrocínium nepriamo poukazuje na pevnost-
ný ráz lokality, alebo by mal byť hrad na skalnatom
vršku zvanom Hájnický kameň.

Kostol (kaplnku?) v ruinách neznámeho patrocínia
na hrade Damásd, uvádzajú až mladšie vizitačné
protokoly z rokov 1697 a 1732. Na ďalších hontian-
skych hradoch – Hrádok (neskôr známy ako Litava)
pri obci Cerovo (juhovýchodne od mladšieho hradu
Litava/Čabrad'), alebo vo Vyškovciach nad Ipľom či

na Zelenom hrade pri obci Čebovce, ďalej na hradoch v dnešnom Maďarsku, napríklad zemný hrad z obdobia Arpádovcov v obci Kemence (na mieste Tamásvár), dva stredoveké hrady v obci Perőcsény, na miestach zvaných Jancsihegy a Salgóvár – hrad Šalgó, ktoré postupne zanikli, sa zatiaľ nespájajú s nálezmi mladších hradných kaplniek. Tie sa nateraz nenašli a neuvádzajú ich ani písomné pramene. Na ostrovnom hrade v Ipelskom Predmostí (Hidvég) nie je rovnako doklad na stredovekú sakrálnu stavbu.

Viacere kostoly nemožno identifikovať podľa písomných prameňov zo stredoveku, ale na zasvätenie hlavného farského kostola poukazujú pečatné symboly, erbové figúry v obecných či mestských pečatiach. Napríklad v obci Szokolya (dnes v Maďarsku) bol doložený sv. Juraj na koni ako drakobijca, pričom sa svätec spomína aj v kruhopise obecnej pečate. Je preto na mieste predpokladať, že kostol bol pôvodne zasvätený práve sv. Jurajovi.

Niektoré kostoly sú zachytené v prameňoch aj viacerými patrocíniami, no je tam niekoľko nejasností. Napríklad v obci Žemberovce (v časti Horné Žemberovce), je mariánske zasvätenie kostola doložené v 14. storočí, potom dvakrát svätému Vojtechovi, a potom znova pramene uvádzajú Kostol Blahoslavenej Panny Márie (alebo aj Narodenie P. Márie). Okrem toho v pečati Dolných Žemberoviec (nie Horných Žemberoviec!) je zobrazený svätý Michal archanjel, čo by poukazovalo na zasvätenie kostola, ktorý sa ale v Dolných Žemberovciach doposiaľ nenašiel. Buď sa tu vyskytuje viacnásobný omyl pisateľa (2× kostol sv. Vojtecha a 1× sv. Michal archanjel v pečati), alebo tu jestvoval aj ďalší kostol. Okrem toho Žemberovce sú už v stredoveku evidované ako súčasť Tekovského arcidiakonátu, ale politicky bola obec súčasťou Hontu. V novoveku sa situácia normalizovala a aj farnosť je evidovaná v Honte.

V pečatiach majú postavu sv. Vojtecha aj ďalšie obce, čo súvisí s ich príslušnosťou k Ostrihomskému arcibiskupstvu, ktorého patrónom bol práve pražský

Dolné Príbelce, ev.a.v. kostol, pôvodne rím. kat. zasvätený sv. Alžbete (a neskôr sv. Kozmovi a Damiánovi)

Foto: M. Lukáč

biskup. Takto je to v prípade obce Bajtava, rovnako je to aj v pečati Hontianskej Vrbice, ktorá patrí k najstarším farnostiam Hontu, no jej farský patrón bol sv. Michal archanjel (neskôr sv. Martin biskup). Podobne je sv. Vojtech doložený v pečati obce Ipelské Predmostie, kde bol kostol zasvätený Blahoslavenej Panne Márii a v mladšom období sa uvádzajú aj Všetci svätí a tiež v obci Kubáňovo (Szete, Sze-tich), ale kostol bol pravdepodobne zasvätený sv. Andrejovi Svoradovi a Benediktovi, čo je výnimočné zasvätenie aj z celoslovenského hľadiska. Aj v obci

Odtlačok pečate Dolných Žemberoviec s motívom sv. Michala archanjela na dokumente z r. 1868, ÚAGaK

Sikenička (Kisgyarmat) bol pôvodne Kostol sv. Martina a v pečatnom symbole sa objavuje sv. Vojtech, podobne v mladšom pečatidle obce Nagyörzsöny, aj keď sú kostoly zasvätené sv. Štefanovi kráľovi alebo sv. Mikulášovi, no staršie pečatidlo s motívom kráľa s korunou, žezlom a jablkom v plášti je zrejme priamym odkazom na kráľovské zasvätenie kostola.

Naopak súladné patrocinium farského kostola s erbom (pečatnou) figúrou majú doložené obce Bzovik (sv. Štefan kráľ), Hontianske Nemce (sv. Martin), Hrkovce (sv. Katarína, panna a mučenica, no neskôr bol kostol zasvätený Blahoslavenej Panne Márii), Nagymaros (sv. Martin), Plášťovce (sv. Juraj), Pukanec (sv. Mikuláš), Sása – Nemecké Pliešovce (sv. Katarína), Senohrad (sv. Imrich), Svätý Anton (sv. Anton pustovník). Pravdepodobne je to aj prípad obce Nagyörzsöny (sv. Štefan kráľ) a staršieho pečatidla s figúrou kráľa.

Iba nepriamo na atribút Panny Márie (Ježiš v náručí) a všeobecne na Krista Spasiteľa a na večný život v nebeskom Jeruzaleme, odkazuje pečatný symbol a erb Božieho Baránka v prípade mesta Krupina s hlavným farským kostol Blahoslavenej Panny Márie. Podobne je to aj v prípade obce Sebechleby, kde je v pečatnom symbole tvár Krista Spasiteľa, hoci je

kostol zasvätený sv. Michalovi archanjelovi. Erbová figúra pelikána vlastnou krvou krmiaceho mláďatá nepriamo poukazuje na zasvätenie kostola Všetkým svätým v obci Devičany (Prandorf, Slovenská Baka), ktorých svätosť i autorita je odvodená priamo od Krista Spasiteľa. Pelikán však môže odkazovať aj na erb zemepána obce. V obci Slatina je súčasný kostol zasvätený sv. Petrovi a Pavlovi (pôvodne iba sv. Petrovi), no v erbe je symbol Božieho Baránka. V druhom pečatidle obce Kóspallag je náboženský symbol Baránka, no kostol bol zrejme zasvätený sv. Michalovi.

V prípade obce Szokolya nevieme definovať či aj pôvodné zasvätenia kostola bolo zhodné so zachovanou pečatňou a kruhopisom informujúcimi o sv. Jurajovi drakobijcovi.

V pečatidle obce Šahy je prepošt s berlou v rukách a s mitrou, čo priamo odkazuje na Prepošstvo Blahoslavenej Panny Márie v Šahách i keď bez atribútov svätca, no zemepánom mestečka Šahy bol práve šahanský kláštor s prepoštom na čele. V Šahách okrem hlavného kláštorného kostola Blahoslavenej Panny Márie jestvovali ďalšie kaplnky, zasvätené sv. Petrovi, sv. Margite a Najsvätejšej Trojici. Podobne aj v erbe obce Márianosztra je postava opáta (biskupa?).

V obci Nagymaros bol aj archeologicky doložený stredoveký pustovnícky kláštor, o zasvätení ktorého nemáme presné informácie, hoci na jeho zasvätenie by mohol poukazovať miestny názov *Mihály hegy* (Michalský vrch). Tomuto svätcovi bol však zasvätený hlavný farský kostol obce. Je však možné, že v mladšom období farár farského kostola v obci vykonával omše v priestoroch zaniknutého pustovníckeho kláštora, a tak sa meno hlavného farského patróna prenieslo aj na túto lokalitu. Ďalšia možnosť je tá, že kostol v obci vznikol až po zániku pustovne alebo kláštora a prebral jeho patrocinium.

Podľa doterajších písomne a archeologicky doložených sakrálnych stavieb, sa kostol alebo kaplnka nachádzali približne v 100 lokalitách, pričom

Odtlačok pečate Plášťoviec s motívom sv. Juraja na dok.
z r. 1899, ŠA BB

niektoré z nich sú neisté. Najstaršie zasvätenia od 11. do 12. storočia možno spájať priamo s kráľovskou fundáciou alebo s fundáciou najstaršieho známeho rodu Huntovcov (neskôr Huntpoznanovcov), či so šírením kresťanstva na majetkoch Ostrihomskeho arcibiskupstva alebo kapituly v Ostrihome. Preto za najstaršie zasvätenia možno považovať kostoly a kaplnky sv. Eustacha, sv. Štefana kráľa, sv. Petra, sv. Margity antiochijskej, sv. Martina a sv. Michala archanjela.

K najrozšírenejším zasväteniam stredovekého Hontu (približne 24 zasvätení) patrili mariánske patrocinia, obľúbené v mestských komunitách. Rovnako aj premonštrátsky kláštor a kostol v Šahách bol zasvätený Blahoslavennej Panne Márii, ktorý vznikol vďaka donácii ďalšieho člena rodu Huntpoznanovcov, podobne ako mariánsky kláštor v neďalekej Bíni

(v Ostrihomskej župe). Mariánske zasvätenie je najčastejšie aj v celoslovenskom či celouhorskom meradle, a to naprieč storočiami v stredoveku i mimo tento časový rámec. O polovicu menšiu frekvenciu zaznamenávame pri ďalších zasväteniach – sv. Mikulášovi a sv. Petrovi (sv. Petrovi a Pavlovi) a sv. Martinovi. V prípade 13 kostolov a kaplniek sa zatiaľ nepodarilo zistiť patrocinium stavby. Tie zanikli v čase reformácie, alebo sa na ne zabudlo v súvislosti so zaniknutými stavbami v období osmanskej invázie v Honte.

Niektoré patrocinia postupom času zanikli, niektoré sa modifikovali alebo sa zmenili. Tento proces mohol byť podmienený zmenou konfesie obyvateľov daného cirkevného spoločenstva pri sakrálnych stavbe alebo vojensko-politickými udalosťami, kde niektoré obce ako opustené evidujú písomné pramene.

Zoznam lokalít a patrociníí sakrálnych stavieb (kostolov, kaplniek) a špitálov Hontu do roku 1526

1. Baďan	sv. Peter a Pavol (kostol)**
2. Bajtava	Blahoslavená Panny Mária**
3. Balog nad Ipľom	sv. Mikuláš (kostol)
4. Banská Belá	sv. Ján Evanjelista (kaplnka, neskôr kostol)
5. Banská Hodruša	sv. Mikuláš (kostol) sv. Petra a Pavla (kaplnka)**
6. Banská Štiavnica	Blahoslavená Panna Mária (farský kostol) sv. Mikuláš (kaplnka, neskôr kláštorový kostol) sv. Michal archanjel (karner) sv. Alžbeta (špitálsky kostol) sv. Vavrinec (špitál) Panna Mária Snežná (kostol pri cintoríne) sv. Katarína (zaniknutá kaplnka) sv. Katarína (kostol) sv. Anna (radničná kaplnka) sv. Hieronym (kaplnka pri f. kostole B.P.M.) Najsvätejšie Božie Telo (kaplnka pri f. kostole B.P.M.) – neznáme patrocinium (kaplnka na Glanzenbergu)
7. Bátovce	sv. Martin biskup (kostol)
8. Beluj	sv. Vavrinec mučeník (kostol)**
9. Bernecebaráti	Blahoslavená Panna Mária (kostol)**
10. Bielovce	sv. Klement (kostol)**

11. Bzovík	sv. Štefan kráľ (kláštorň kostol) sv. Ladislav kráľ (kláštorň kaplnka)
12. Cerovo	sv. Mikuláš biskup (kaplnka, neskôr kostol)
13. Čabradský Vrbovok	Blahoslavená Panna Mária (kaplnka hradu Čabrad')**
14. Čankov	Všetci svätí (kostol)**
15. Čebovce	Blahoslavená Panna Mária (kostol)
16. Čelovce	sv. Štefan kráľ (neskôr Povýšenie sv. križa, kostol)
17. Dačov Lom	sv. Mikuláš biskup (kostol)**
18. Demandice	sv. Michal archanjel (kostol)
19. Demandice, časť Hýbec	sv. Helena (kostol)
20. Devičany (Tót Baka)	Všetci svätí (kostol)
21. Devičie	sv. Martin biskup (kostol)
22. Dolinka (Inám)	sv. Juraj (kostol)
23. Domadice (Dalmad)	sv. Pavol apoštol (kostol)
24. Domaníky	sv. Margita, panna a mučenica (kostol)**
25. Drégelypalánk (Drégely)	sv. Alžbeta (kostol)
26. Drženice	sv. Michal archanjel (kostol)
27. Hokovce	sv. Peter (neskôr sv. Peter a Pavol, kostol)
28. Hont	sv. Eustach (hlavný chrám arcidiakonátu) sv. Peter a Pavol (pôvodne asi sv. Peter, kostol v obci)**
29. Hontianska Vrbica	sv. Michal archanjel (neskôr sv. Martin biskup, kostol)
30. Hontianske Nemce	sv. Martin biskup (kostol) sv. Tomáš, Urban a Donát (kaplnka)**
31. Hontianske Tesáre, časť Dvorníky	sv. Michal archanjel (kostol)
32. Hontianske Trsfany (Nádas)	sv. Štefan prvomučeník (alebo sv. Bartolomej apoštol)
33. Hrkovce	sv. Katarína (kostol)
34. Chľaba	– neznáme patrocínium (kostol)
35. Chrastince	sv. Mikuláš (kostol)
36. Ilija	sv. Egídius opát (kostol) – neznáme patrocínium (kaplnka hradu Sitno)?*
37. Ipeľské Predmostie	B. P. Mária (neskôr Všeci svätí, kostol)
38. Ipeľské Úľany (Födémes)	sv. Michal archanjel (kostol)**
39. Ipeľský Sokolec (Szakállos)	Všetci svätí (kostol)
40. Ipolydamásd	– neznáme patrocínium (kostol v areáli hradu)
41. Ipolytölgyes	sv. Martin biskup (kostol)
42. (Horné) Jablonoľvce (Almás)	Blahoslavená Panna Mária (kostol)
43. Kalinčiakovo (Varšany)	sv. Anna(?) (kostol)**
44. Kamenné Kosiľh	sv. Martin (kostol)
45. Kemence	Blahoslavená Panna Mária (kostol)**
46. Kerestes (J od obce Trhyňa, v kat. obce Sikenica?)	– neznáme patrocínium (kostol)
47. Kleňany	sv. Kozma a Damián (kostol)**

48. Koláre (Kóvár)	sv. Mikuláš (kaplnka, neskôr kostol)
49. (Malé) Kosihy	sv. Michal archanjel (kostol)**
50. Kostolné Moravce	Blahoslavená Panna Mária (kostol)
51. Kóspallag	sv. Michal archanjel (kostol a kláštor paulínov)
52. Krnišov	Blahoslavená Panna Mária (kostol)**
53. Krupina	sv. Peter (pôvodný farský kostol) Blahoslavená Panna Mária (nemecký farský kostol) – neznáme patrocinium (sv. Michal archanjel?, karner) – neznáme patrocinium (bočná kaplnka farského kostola) sv. Alžbeta (špitálsky kostol)
54. Kubáňovo (Szete, Szetich)	sv. Andrej Svorad a Benedikt (kostol)**
55. Ladzany	Všetci svätí (kostol)**
56. Lesenice	Blahoslavená Panna Mária (kostol)
57. Letkés	– neznáme patrocinium (neskôr Nanebovst. Pána)**
58. Lišov	sv. Žofia (kostol)**
59. Litava	sv. Margita panna a mučenica (kaplnka, neskôr kostol)
60. Lontov	sv. Štefan prvomučeník (kostol)
61. Márianosztra	Blahoslavená Panna Mária (kláštorný kostol)
62. Medovarce	sv. Mikuláš biskup (kostol)**
63. Mýtne Ludany	sv. Mikuláš (neskôr Všetkých svätých, kostol)
64. Nagybörzsöny (Börzsöny)	sv. Štefan kráľ (kostol) sv. Mikuláš (kostol)
65. Nagymaros	sv. Martin (neskôr Nanebovzatia B. P. M.) (kostol) – neznáme patrocinium (sv. Michal arch.?, jaskynný kláštor pustovníkov)
66. Nenince	Všetci svätí (kostol)**
67. Opava	– neznáme patrocinium (kostol)
68. Pavlová	sv. Vavrinec mučeník (kostol)
69. Pastovce	sv. Juraj (kostol)
70. Pečenice	Blahoslavená Panna Mária (kostol)**
71. Perovčany (Peröcsény)	– neznáme patrocinium (kostol)
72. (Dolné) Plachtince	sv. Martin biskup (kostol)**
73. (Stredné) Plachtince	sv. Michal archanjel (kostol)
74. Plášťovce	sv. Juraj (kostol)
75. Prenčov	sv. Jakub apoštol (kostol)**
76. Preseľany nad Ipľom	Povýšenie sv. kríža (kostol)
77. (Dolné) Příbelce	sv. Alžbeta (neskôr sv. Kozma a Damián**)
78. Pukanec (Német Baka)	sv. Mikuláš biskup (kostol) Korunovanie Blahoslavenej Panny Márie (kaplnka) Sv. Alžbeta (špitálsky kostol)
79. (Dolné) Rykynčice	Blahoslavená Panna Mária (kostol)* (**)
80. Salka	Blahoslavená Panna Mária (kostol)

81. Szazdice	sv. Mikuláš biskup (kostol)
82. Sása (Nemecké Pliešovce)	sv. Katarína (kostol)**
83. Sečianky	sv. Kozma a Damián (kostol)
84. Sebechleby	sv. Michal archanjel (kostol)**
85. (Horné) Semerovce	Všetci svätí (kostol)
86. Senohrad	sv. Imrich kráľovič (kostol)*? (**)
87. Sikenička (Kisgyarmat)	sv. Martin (kostol)
88. Slatina	sv. Peter a Pavol (kostol)
89. Sokolovce	sv. Juraj (kostol)
90. Sudince	sv. Šimon a Júda (kostol)
91. Svätý Anton	sv. Anton pustovník (kostol)
92. Szob	sv. Mikuláš, neskôr Ladislav kráľ?/ (kostol)** – neznáme patrocinium (kostol/kaplnka)
93. Šahy	Blahoslavená Panna Mária (kláštorň kostol) Sv. Peter (zaniknutá bočná kaplnka pri kl. kostole) Sv. Margita (zaniknutá bočná kaplnka pri kl. kostole) Najsvätejšia Trojica (zaniknutá bočná kaplnka kostola)
94. Šalov	sv. Ladislav kráľ (kostol)
95. (Horné) Šípice	Blahoslavená Panna Mária (kostol)**
96. Terany	Povýšenie sv. kríža (kostol)**
97. Tešmák	Blahoslavená Panna Mária (kostol)**
98. Trebušovce	sv. Peter (neskôr sv. Peter a Pavol, kostol)
99. (Stredné) Turovce	sv. Martin biskup (kostol)**
100. Vámosmikola	sv. Vavrinec mučeník (kostol) – neznáme patrocinium (zanikn. kaplnka/kostol)
101. Veľká Čalomija	sv. Ján (apoštol, krstiteľ?) (kostol)
102. Veľký Pesek	Všetci svätí (kostol)
103. Vinica (Nyék, Nekyje)	sv. Štefan kráľ (kostol)**
104. Vyškovce nad Ipľom	sv. Margita panna a mučenica (kostol)**
105. (Horné) Žembovce	Blahoslavená Panna Mária, (sv. Vojtech?, sv. Michal archanjel?, kostol)
106. Žibritov	sv. Ladislav kráľ (kostol)**
107. Zbrojníky (Fegyvernek)	– neznáme patrocinium

* architektonicky alebo ani písomne neboli identifikované v stredoveku, len v novovekých vizitačných protokoloch zo 17. – 18. storočia či iných novovekých prameňoch, preto je ich zaradenie medzi stredoveké sakrálné stavby v Honte otáznе.

** patrocinium je známe až z novovekých prameňov.

? – neisté informácie o existencii sakrálnеj stavby

Pozn.: Patrocinium Blahoslavenej Panny Márie uvádzam iba všeobecne, nie konkrétne ako je to uvedené v mladších prameňoch (Nanebovzatie B. P. M., Narodenie B. P. M. a pod.). Výnimkou sú konkrétnejšie identifikované patrocinia uvádzané v stredovekých prameňoch.

Archívne pramene:

Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Budapest, Egyetemi Könyvtár – f. Collectio Hevenessiana
Moravský zemský archiv v Brně – f. Milotická vetva Seilernovcov
Prímási Levéltár Esztergom – f. Zbierka kanonických vizitácií
Štátny archív v Banskej Bystrici – f. Služnovský úrad Krupina
Ústredný archív geodézie a kartografie v Bratislave

Literatúra:

- BAKÁCS, István: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1971. 480 s.
- BOROVSKÝ, Samu (ed.): *Hotvármegye és Selemeczbánya sz. kir. város*. Budapest, b.r.v. 490 s.
- DRASKÓCZY, István: Patrocínium. In KRISTÓ, Gyula (ed.): *Korai magyar történeti lexikon*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1994, s. 534.
- GYÖRFFY, György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Heves, Hont, Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Kükküllő megye és Kunság*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1987. 568 s.
- HANULIAK, Václav: K problematike počiatkov mesta Krupina. In GAJDOŠ, Milan (ed.): *Pohľady do minulosti Krupiny*. Zvolen – Krupina : Vlastivedné múzeum vo Zvolene a Mestský úrad v Krupine, 1995, s. 13-22.
- HORVÁTH, Lajos: *Pest megye városi, községi és megyei pecsétjei, 1381-1876*. Pest Megyei Levéltári Füzetek 4. Budapest : Pest Megyei Levéltár, 1982. 378 s.
- HRAŠKOVÁ, Erika – ŠIMKOVIC, Michal: Nové poznatky k architektúre stredovekých kostolov v regióne Novohradu a Hontu. In *Archaeologia historica*, roč. 28, 2003, s. 477-489.
- HUDÁK, Ján: *Patrocíniá na Slovensku*. Bratislava : Ústav dejín umenia, 1984. 480 s.
- KERESTEŠ, Peter: Stredovek. In *Žemberovce*. Ed. Jarmila Bátovská – Eva Bešinová – Marta Švolíková. Žemberovce : Obec Žemberovce, 2016, s. 64-82.
- KERESTEŠ, Peter: K počiatkom kráľovského banského mesta Pukanec. In *Prudentissimae dominae nobis honorandae... K životnému jubileu profesorky Márie Kohútovej*. Trnava : FFTU, 2015, s. 40-56.
- KRISTÓ, Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1988. 641 s.
- LABUDA, Jozef: Výskum hradnej kaplnky v lokalite Staré mesto v Banskej Štiavnici. In *Archaeologia historica*, roč. 38, 2013, č. 2, s. 455-462.
- LELKÉS, György: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest : Argumentum – KSH könyvtár, 2011. 1048 s. + 76 s. prílohy
- LUKÁČ, Miroslav: K problematike patrocínií vybraných protestantských kostolov Hontianskeho arcidiakonátu vo svetle vizitačných protokolov zo 17. – 18. storočia. In *Folia historica Bohemica*, roč. 36, 2021, č. 1, s. 112-137.
- LUKÁČ, Miroslav: K problematike pečatného symbolu a erbu mesta Krupina. In *Acta historica Neosoliensia Tomus*, tom. 25, 2022, vol. 1, s. 5-35.
- LUKÁČ, Miroslav a kol.: *Krupina – monografia mesta*. 1. vyd. Banská Bystrica : Štúdio Harmony pre mesto Krupina, 2006. 256 s.
- LUKÁČ, Miroslav: Patrocíniá vybraných sakrálnych stavieb Hontu (analýza patrocínií na základe vizitačných protokolov s dôrazom na mestské lokality). Dizertačná práca – rukopis. Banská Bystrica : Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2023. 185 s.
- MALINIÁK, Pavol: Stavebné a funkčné členenie hradu Čabrad' na základe inventárov zo začiatku 17. storočia. In „*Za Boha, kráľa a vlasť*“. *Koháryovci v uhorských dejinách*. Zborník. Zvolen, 2016, s. 129-137.
- MELNÍKOVÁ, Marta: O stave cirkevnej organizácie na Slovensku začiatkom 16. storočia. In *Slovenská archivistika* 30, 1995, č. 2, s. 127 – 146.
- Pest megye régészeti topografiája. Szobi és Váci járás XIII/2. (Magyarország régészeti topografiája 9)*. Ed. Dinnyés István et al. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1993. 598 s.
- MEZŐ, András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest : METEM, 2003. 546 s.
- NOVÁK, Jozef: *Pečate miest a obcí na Slovensku I. zväzok A – M*. Bratislava : Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2008. 720 s.
- NOVÁK, Jozef: *Pečate miest a obcí na Slovensku II. zväzok N – Ž*. Bratislava : Filozofická fakulta univerzity Komenského, 2008. 648 s.
- PLÁČEK, Miroslav – BÓNA, Martin: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava : Slovart, 2007. 392 s.
- POMFYOVÁ, Bibiana: *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*. 1. zväzok. Bratislava : FO ART a Umenovedný ústav SAV, 2015. .

RADOCSAY, Dénes: *A középkori Magyarország faszobrai*.

Budapest : Akadémiai Kiadó, 1967. 240 s.

RÁBIK, Vladimír (ed.): *Monumenta Vaticana Slovaciae*. IV.

Camera apostolica 1 (Libri formatarum 1425 – 1524). Trnava – Roma : Slovenský inštitút v Ríme pri Trnavskej univerzite v Trnave, 2014. 317 s.

RULÍŠEK, Hynek: *Slovník křesťanské ikonografie. Postavy, atributy, symboly*. 2. opr. a dopl. vydanie. České Budějovice : Karmášek, 2006. nestr.

RUTTKAY, Alexander: *Stredoveké umelecké remeslo*.

Bratislava : Tatran, 1979. 136 s. + prílohy.

SEDLÁK, Vincent (ed.): *Monumenta Vaticana Slovaciae*.

Tomus I. Rationes collectorum pontificiorum in annis 1332 – 1337. Trnava – Roma : Slovenský historický inštitút v Ríme – Trnavská univerzita, 2008. 236 s.

SLIVKA, Michal: *Pohľady do stredovekých dejín Slovenska (Res intrinsecus lectae)*. Martin : Matica slovenská, 2013. 224 s.

Súpis pamiatok na Slovensku I. – III. Ved. red. Alžbeta

Güntherová. Bratislava : Obzor, 1967, 1968, 1969. 536 s., 584 s., 568 s.

ŽAŽOVÁ, Henrieta: *Stredoveké premonštrátske kláštory v slovenskej časti bývalého Ostrihomského arcibiskupstva. (Monasterologia Slovaca I)*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2017. 326 s.

ŽAŽOVÁ, Henrieta: *Kostol Nanebovzatia Panny Márie v Šahách (Od výstavby stredovekého kostola k výstavbe novovekého)*. In *Litteris ac moribus imbutus. Studia historica Tyrnaviensia XVI*. Trnava – Kraków : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity a Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 383-399.

Webové pramene:

<https://apsida.sk>

Banská Belá, kostol zasvätený sv. Jánovi Evanjelistovi

Foto. Jozef Ľupták

Kostol sv. Mikuláša v Balogu nad Ipľom

Hontianska obec Balog nad Ipľom sa prvý raz spomína v listine kráľa Ondreja II. z roku 1232 v podobe Bolug ako kráľovský majetok. V zmysle tejto listiny bola obec pričlenená k Zvolenskému panstvu a mala povinnosť odovzdávať desiatky ostrihomskej kapitule. Časť územia ale patrila šľachticom s menami Feldrik a Raslo, ktorí ju v roku 1254 predali Gregorovi zo Sečianok a jeho príbuzným.

Patrik Hudec

V roku 1375 daroval kráľ Ľudovít I. obec rodine Ozláry, z ktorej vzišiel rod Balogy. Panovník tak tiež nariadil, aby hontianski a novohradskí župani a podžupani nerobili prekážky pri užívaní baliackého lesa a rieky Ipľ. V ďalšej listine z tohto roku potvrdzuje opäť práva šľachticovi Levkešovi z rodu Ozlár. Ako súčasť donácie sa spomínajú tamojší poddaní, ako aj kráľovský les, čo vysvetľuje staršie zaradenie do zvolenského lesného panstva. Rod Ozlár pochádzal z Oslár, sídla, ktoré existovalo na rozhraní dnešného Veľkého Krtíša a Modrého Kameňa. Potomkovia Levkeša používali pôvodné meno až do roku 1416, ale medzitým sa natrvalo presťahovali na nové majetky a založili nový rod s predikátom *Bolug*. Prvýkrát sa s týmto prídomkom spomínal v roku 1386 Levkešov syn Peter. Názov obce Balog nad Ipľom je, pravdepodobne, odvodený od nárečového slova *balyog*, čo v preklade znamená ľavoruký.

Podľa monografie Hontianskej župy už v roku 1100 existoval v obci kostol. Práve na jeho mieste sa v 13. storočí vybudoval Kostol sv. Mikuláša v románskom štýle. Prvá písomná zmienka však pochádza až zo súpisu pápežských desiatkov z rokov 1332 až 1337, kde sa spomína kňaz Gregor z Kostola sv. Mikuláša. V roku 1413 odkázal Ladislav zo Sečian kostolu vo svojom testamente dva mladé kone. Dané donácie

boli v stredoveku bežné a kôň v tomto období predstavoval značný majetok.

Z románskej éry kostola sa zachovali fragmenty južných okien. V 18. storočí bol románsky kostol prestavaný do dnešnej barokovej podoby. Vo svätyni

Kostol sv. Mikuláša v Balogu nad Ipľom so zamurovaným južným portálom

sa pôvodne nachádzali štyri piliere, ktoré však boli, pravdepodobne, v období baroka zbúrané.

Za dnešným barokovým oltárom sa nachádza nástenná freska patróna obce sv. Mikuláša. Pre nedostatok financií nemohla byť táto ranogotická maľba odborne zreštaurovaná, a preto je dodnes ukrytá pod vrstvou vápna. Múry kostola zdobia rytiny od Jozefa Nagya, maďarského výtvarného umelca žijúceho a tvoriaceho na Slovensku.

Interiér apsidy kostola nesie aj znaky ranej gotiky. Jeho najstarším prvkom je okrem lomených oblúkov aj kamenný portál medzi svätyňou a sakristiou, ako aj kamenné pastofórium vytesané do steny. V gotickom období vznikla pravdepodobne aj sakristia.

Sochy umiestnené v oltároch nie sú pôvodné. Plastiky Františka z Assisi a sv. Antona sa mohli dostať do Kostola sv. Mikuláša v Balogu nad Ipľom pravdepodobne z františkánskeho kláštora Szécsény po rušení kláštorov počas panovania Jozefa II. (1780 – 1790). Ďalšie dve sochy Jána Nepomuckého a Františka Xaverského by mohli pochádzať z neďalekého jezuitskeho kláštora v Šahách, pretože to boli obľúbení svätí muži tohto rádu.

Výzdobu interiéru kostola vytvoril rezbár Ján Chovanec. Na strope lode kostola vzniklo 20 drevených reliéfov, na ktorých možno vidieť Pannu Máriu, dvoch zoborských pustovníkov Svorada a Benedikta, sv. Štefana, sv. Imricha, sv. Ladislava, sv. Alžbetu a Margitu a sv. biskupa Gellerta. Sochy 12 apoštolov a Spasiteľa sú umiestnené na chóre.

V 16. storočí bola kvôli osmanskej hrozbe budova kostola obohnaná kamenným múrom so strieľňami. V neskoršom období vchody upravili a k južnej stene pristavili malý chudobinec, ktorý pretrval až do roku 1926, keď bol zbúraný a zamurovaný aj starý vchod. Nový vchod bol vybudovaný koncom 20. storočia. Jeho bránu zhotovil miestny rezbársky majster Imre Rados. Brána, ktorá bola zhotovená k jubileu tisícročia príchodu starých Maďarov v roku 1896, je

Nový vchod v kamennom múre

svedectvom ľudového rezbárskeho umenia doby. Na dvoch vrchných tabuliach dverí vidieť srdce Ježiša a Márie zdobené kvetinovými motívami. Na pravej dolnej tabuli je erb Hontianskej stolice a pod ním je vyrytý tento text: „Náš otec Arpád, ktorý krvou získal tento vzácny kraj. Bojuj o tento udatný kraj Hont s vernosťou.“ Na ľavej spodnej tabuli je erb Uhorska a kráľovská koruna s týmto nápisom: „Ó matka naša, Mária, požehnaj našu krajinu, svoj verný uhorský ľud a nášho dobrého kráľa.“

Legenda

Po vymretí Arpádovcov v roku 1301 nastal v Uhorsku boj o trón. Karola Róberta z rodu Anjouvcov podporovala predovšetkým pápežská kúria. Prevažná časť uhorskej šľachty a magnátov ho však nepodporovala. Napriek tomu v máji ostrihomský arcibiskup

Chór kostola

Gregor korunoval Karola Róberta za uhorského kráľa, nie však korunou uhorských kráľov, pre ktorú sa zaužíval názov svätoštefanská koruna. Tento fakt využila uhorská šľachta ako dôvod a zámienku na neuznanie kráľa a zvolili si za svojho protikandidáta českého kráľa Václava z rodu Přemyslovcov. V Stoličnom Belehrade 27. augusta 1301 položil kaločský arcibiskup Ján z rodu Hont-Poznan na hlavu Václava svätoštefanskú korunu.

Václav potreboval upevniť svoje mocenské postavenie na uhorskom kráľovskom tróne, preto prišiel so svojím otcom Václavom II. do Budína, ale v lete v roku 1304 bol nútený rýchlo odísť aj s korunovačnými klenotmi, čo znamenalo, že sa nemienili trónu vzdať. Najkratšia stredoveká cesta do Prahy viedla samozrejme od Vacova smerom na sever, ale kráľovský sprievod si zvolil pravdepodobne síce dlhšiu, ale bezpečnejšiu cestu cez maďarské obce Rétság, Horpács a v Dejťári prekročili Ipel'a a zamierili smerom k Balogu nad Ipľom, aby sa vyhli vojskám Karola Róberta. Tu

strávil 14. augusta kráľovský sprievod jednu noc, počas ktorej sa tu strážila svätá kráľovská koruna spolu s korunovačnými klenotmi práve v Kostole sv. Mikuláša v tajnom otvore v stene pod kazateľnicou. Kráľovský sprievod chcel túto skutočnosť utajiť, ale ráno miestni obyvatelia videli na vozíku truhlicu s korunou. Historický výskum však túto cestu nepredpokladá pre nedostatok zdrojov. Miestna tradícia bola však silnejšia a zachovala sa do dnešných čias.

Keďže v roku 1305 zomrel Václav II., mladý Václav sa stal českým kráľom a taktiež zdedil poľský trón, kde si však musel svoju moc upevniť. Z tohto dôvodu sa rozhodol Václav vzdať nároku na uhorský trón a svoje práva preniesol 9. októbra v Brne na svojho vzdialeného príbuzného Ota III. z rodu Wittelbachovcov. Ani jednému sa napokon nepodarili ich plány, Václav bol zavraždený neznámym vrahom pri pripravách na boj na získanie poľského trónu, čím aj jeho rod vymrel. Oto si aj napriek korunovácii

Rebrová krížová klenba presbytéria

Portál spájajúci presbytérium a sakristiu

nedokázal získať prívržencov šľachty a upevniť svoju moc.

Podľa legendy sa stal tento tajný úkryt svätej koruny veľmi známym pútnickým miestom a navštevovali ho veriaci z rôznych kútov krajiny. Na pamiatku tejto významnej udalosti v roku 1464 nariadil kráľ Matej Korvín, aby sa umiestnila na vežu kostola replika svätej kráľovskej koruny, ktorá je tam dodnes.

Koruna namiesto kríža

Koruna namiesto kríža na veži kostola je veľmi jedinečná a na území Slovenska sa vyskytuje len na troch miestach. Okrem kostola v Balogu nad Ipľom je ešte na Dóme sv. Martina v Bratislave, kde sa umiestnila ako pamiatka na korunovácie kráľov a kráľovien, ktoré sa uskutočnili medzi rokmi 1563 – 1830. Tretí kostol sa nachádza v Dolných Orešanoch. Podobnú korunu nájdeme aj v Kostole sv. Štefana v Ostrihome.

Po korunovačných vežiach v Bratislave a v Ostrihome sa môže zdať takmer zvláštne, že Kostol Blahoslavennej Panny Márie v Budapešti nedostal počas svojej histórie žiadnu ozdobu koruny a takisto nezískal korunu ani kostol v Stoličnom Belehrade. V Maďarsku sa kráľovské koruny na vežiach vyskytujú veľmi zriedka.

Najstaršie publikované vyobrazenie Kostola sv. Mikuláša sa nachádza v monografii od Borovszkého. Tu má ešte veža cibulovitý tvar, ale na veži už vidieť Svätú korunu. Toto znázornenie v monografii mohlo byť vytvorené o roky, dokonca o desaťročie skôr. Nová veža, ktorá vznikla na prelome 19. a 20. storočia už nie je cibulovitého tvaru.

Koruna bola na vežu kostolíka, pravdepodobne, inštalovaná koncom 19. storočia počas zvýšeného národného cítenia. S istotou sa to tak stalo pred rokom 1906, keď sa už spomína v diele Samuela

Borovszského. Na základe toho je veľmi pochybné, že podľa miestnej tradície kráľ Matej Korvín v roku 1464 nariadil umiestniť na vežu svätú korunu.

Spisovateľ a miestny bádateľ Lajos Pongrácz napísal, že k umiestneniu koruny na vežu došlo niekedy počas bojov Bočkajovskej a Bethenovskej doby niekedy v 17. storočí. Tvrdil tiež, že korunu chceli v 19. storočí nahradiť krížom, ale na protest miestneho ľudu sa tak nestalo. Tieto tvrdenia ale nie sú tiež historicky potvrdené.

Súčasná koruna nahradila tú staršiu pri obnove kostola v rokoch 1979 – 1980. Veľkú zásluhu na vtedajšej obnove mal miestny farár Tibor Montskó.

V roku 1924 československé orgány nariadili, aby sa úkryt v stene, kde bola v roku 1304 uložená svätoštefanská koruna, zamuroval. Tento stav pretrval až do roku 2001. Vtedy sa do dediny dostal farár Ferenc György, ktorý inicioval, aby stenu odstránili.

Ako pamiatka na túto významnú udalosť sa do odkrytého otvoru v roku 2005 slávnostne vložila replika svätej koruny, v hodnote vyše jeden milión Sk, ktorej vyrobenie bolo financované zo sponzorských darov a príspevkov občanov. Zhotoviteľom koruny bol budapeštiansky zlatník Kevi Farkas Zsolt. Dňa 14. augusta 2005 sa konala slávnostná omša. Za účasti tisícky pútnikov maďarský kardinál László Paskai posvätil repliku koruny a položil ju na miesto, kde sa podľa legendy v roku 1304 nachádzala.

Obec Balog nad Ipľom je dodnes veľmi hrdá na to, že práve ona stráži hodnovernú podobizeň svätej kráľovskej koruny. Dodnes tu pôsobí uznávaný spevokol Szent Korona (Svätá koruna). Každoročne sa tu v auguste konajú dni Svätoštefanskej koruny a budúci rok sa bude konať už 20. ročník tejto pripomienky uhorských dejín.

Použitá literatúra:

- BOROVSZKY, Samu. *Magyarország vármegyéi és városai-Hont vármegye és Selmeczbánya sz.kir. város.* Budapest: História antik Könyv kiadó, 2012, 490s. ISBN 2050000038358
- CSÁKY, Károly. *A Dunától a Sztinyáig – Településtörténeti barangoló.* Komárno: Madách, 2003, 353s. ISBN 80-8056-339-X
- CSÁKY, Károly. *Hagyományörző és változó települések.* Komárno: Madách, 2004, 302s. ISBN 80-8056-414-0
- CSÁKY, Károly. *Szakrális emlékeink nyomában II.* Dunajská Streda: Lilium Aurum, 2009, 302s. ISBN 978-80-8062-382-1
- HOROGSZEGLI, Tamas. Torony, korona, koronázás. A Szent Korona mint templomok toronydísz. In: *Ars Hungarica.* Ročník 47, číslo2, 2021. 125-136s.
- IPOLYI Arnold: *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása.* Budapest: Nemzeti Örökség Kiadó, 2019, 235s. ISBN 978-61-5579-756-9
- Judák, V. – Poláčik, Š. *Katalóg patrocínii na Slovensku.* Bratislava: Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta UK v Bratislave, 2009, 476s, ISBN 978-80-969787-3-1
- SEGEŠ, Vladimír a kol. *Kniha kráľov – Panovníci v dejinách Slovenska a Slovákov.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2006, 299s. ISBN 801001091
- URBAN, Peter a kol. *Zlatá kniha Hontu.* Martin: Matica Slovenská, 2010, 493s. ISBN 978-80-7090-955-3

Obrazová príloha:

- 1 – 5: <https://ma7.sk/kultura/ipolybalog-romai-katolikus-temploma#lg=1&slide=0>

Stredoveký kostol v Devičanoch

Už v druhej polovici 20. storočia sa v pracovných materiáloch Slovenského ústavu pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody postupne formulovali informácie, že si kostol evanjelickej cirkvi a.v. v Devičanoch, inak s dominujúcim barokovo-klasicistickým výrazom, uchoval niektoré svoje stredoveké prvky. Nasledujúce desaťročia však zostali tieto zmienky nepovšimnuté. Nedávny archívny výskum, ktorý priniesol zistenia k písomným zmienkam o sakrálnej stavbe, no aj nasledujúci stavebno-historický a geofyzikálny prieskum napokon potvrdili v jadre zachovaný stredoveký pôvod kostola.

Sídlo so stredovekou baníckou minulosťou, ktoré je situované pod južnými výbežkami Štiavnických vrchov, dnešné Devičany, sa pod pôvodným názvom *Baca* prvýkrát spomína v zakladacej listine opátstva vo Svätom Beňadiku z roku 1075. Tá sa však zachovala iba v neskorších confirmáciách z rokov 1124 a 1127.

Kamenný Kostol Všetkých svätých, ktorý stál za dedinou, teda nad Hornými Devičanmi, spomína listina z roku 1310. Podľa historika Petra Keresteša išlo o panský kostol, ktorý bol vo vlastníctve oždiansko-suchanskej vetvy Hont-Poznanovcov. Donátorom mohol byť niekedy v druhej polovici 13. storočia Hontov syn Derš, prípadne jeho syn Mikuláš z Turoviec. Sídlo *Thot Baka* uvádza aj súpis farností Hontianskeho archidiakonátu v roku 1516. Nasledujúca vizitácia z roku 1561 však uvádza, že farár Michael Megander bol silným prívržencom protestantizmu. V poslednej tretine 16. storočia prestúpili na evanjelickú vieru takmer všetci obyvatelia Devičian, využívajúc pritom stredoveký kostol, no už bez patrocinia.

Matúš Martinák

Tekovské múzeum v Leviciach

Archívnym výskumom, realizovaným v spojitosti s identifikáciou stredovekých častí kostola, bol zistený stredoveký pôvod objektu, ktorý predpokladali pamiatkari už v roku 1959. V tom čase realizovali systematický výskum obcí v rámci pripraveného diela *Súpis pamiatok na Slovensku*.

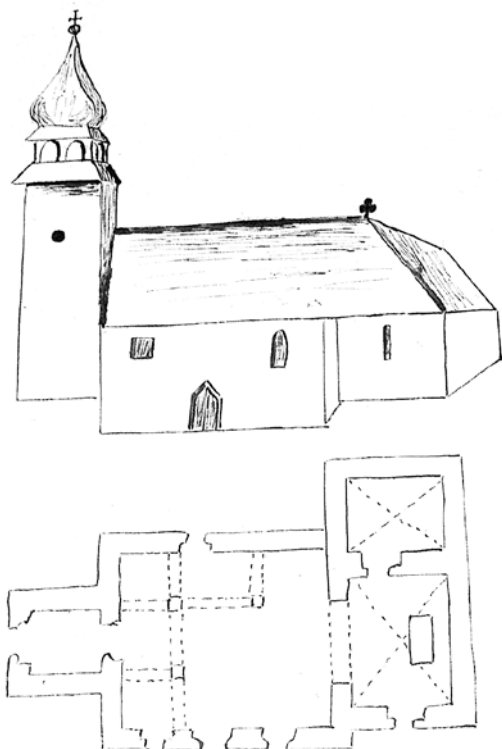

Celkový pohľad na kostol z juhovýchodu

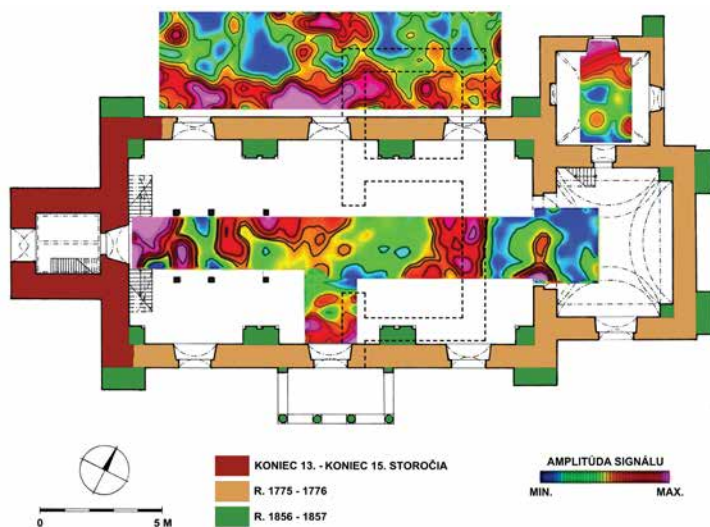
Foto: Matúš Martinák, 2018

Prieskum architektúry kostola v rokoch 2013 až 2018 preukázal, že stredoveký pôvod má veža a aj malá časť murív kostolnej lode. Stredoveká dispozícia, zatiaľ len predbežne datovaná v rozmedzí konca 13. storočia až po 15. storočie, pozostávala len z mierne pozdĺžnej lode a pravouhlého presbytéria zaklenutého krížovou klenbou. Západnému priečeliu dominovala veža v prízemí s hrotitým gotickým portálom a vo vyšších podlažiach s dodnes zachovanými štrbinovými otvormi. Takto stredoveký kostol znázorňuje kresba zachovaná v miestnej farskej kronike v tzv. Zlatej knihe.

Časť neskôr zbúraných stredovekých múrov kostola bola identifikovaná geofyzikálnym výskumom Jána Tirpáka. Východný múr pôvodného presbytéria, hrúbky takmer 100 cm, bol zachytený v lodi kostola, viac ako 40 cm pod úrovňou dnešnej podlahy. Zrejme už od počiatku mohla byť súčasťou stredovekej dispozície aj nezachovaná severná sakristia. Geofyzikálny výskum pri dnešnej severnej fasáde lode naozaj zachytil nepatrné stavebné zvyšky, ktoré jej mohli patriť, no boli už z podstatnej časti zničené neskoršou stavebnou činnosťou.

Pôdorys a kresba kostola pred barokovo-klasicistickou prestavbou (podľa Genčanská 1995, 18)

Pôdorys kostola s predbežnou vývojovou analýzou a výsledkami geofyzikálneho výskumu. Prerušovanou čiarou znázornená interpretácia pôdorysu stredovekého kostola. Pôdorys (podľa Kalafús 1959) prekreslil a doplnil Matúš Martinák a Ján Tirpák, 2021.

Vieme, že kostol v roku 1667 vyhorel a opravený bol v roku 1687. K rozhodnutiu o razantnejšej prestavbe a rozšírení kostola došlo až 15. decembra 1775. V nasledujúcom roku kostol predĺžili smerom na severovýchod a poslednú adventnú nedeľu toho roku aj posvätili. Po prestavbe zostala zo stredovekého kostola stáť západná veža a západný múr spolu s krátkymi útržkami severného a južného múra lode. Kostolný areál, kde sa predtým pochovávalo, bol tiež vymedzený novým ohradovým kamenným múrom.

Veža kostola

Foto: Matúš Martinák, 2016

Ani tieto stavebné úpravy neboli pre zvyšky stredovekého stavebného jadra poslednými. V roku 1856 došlo k odbúraní hornej časti veže až po dnešné 4. podlažie a k jej nadstavaniu do súčasnej podoby. Počas nasledujúceho roka postavili v lodi aj vo svätyni nové pruské klenby, tiež chór a pred juhovýchodným vstupom lode klasicistický portikus. Stavebné úpravy realizované v neskoršom období zasiahli do stredovekých častí kostola už len minimálne.

Príklad kostola v Devičanoch tak potvrdzuje, že aj na prvý pohľad mladšie vyzerajúce architektonické pamiatky môžu vo svojej podstate skrývať mimoriadne zaujímavý príbeh stavebného a historického vývoja. O to zarážajúcejší je fakt, že kostol nie je, napriek svojim nesporným pamiatkovým hodnotám, doposiaľ zaradený do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu SR.

Použité pramene a literatúra

- GENČANSKÁ, Zuzana. 1995. Fragmenty z histórie ev. a. v. cirkevného zboru v Devičanoch 1595-1995. Levice 1995.
- HRMADOVÁ, Ľudmila. 1959. Devičany – obec. Základný výskum. Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka základných výskumov, sign. Z 214. 1959.
- KALAFÚS, Tibor. 1959. Pôdorys kostola v Podlužanoch. Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka schematických zameraní, sign. V 1498. Bratislava 1959.
- KERESTEŠ, Peter. 2014. Devičany v stredoveku. In *Devičany : monografia obce*. Devičany : Obec Devičany, 2014. ISBN 978-80-971773-9-3, s. 30-39.
- MARTINÁK, Matúš. 2022. Nové poznatky o stredovekej sakrálnnej architektúre na území Tekova a Hontu. In *Študijné zvesti*. ISSN 0560-2793, 2022, vol. 69, no.1, s. 127-140.
- SCHIMDT, Ján Juraj. 1868. *Historia cirkwe ewanjelické podle Augspurského wyznání w Uhrich wšebecně, obzwlášťe pak Welko Hontského ew. a. w. Seniorátu a jednotlivých jeho cirkwí*. Pešť : Tiskem Hornýánskeho a Trägers, 1868.
- TIRPÁK, Ján. 2018. *Stredoveká sakrálna architektúra vo svetle archeogeofyzikálneho výskumu na Slovensku. III. diel*. [CD-ROM]. 1. vydanie. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta prírodných vied, 2018. ISBN 978-80-558-1282-3.

Kostol sv. Heleny v Demandiciach-Hýbeci

Na území Hontu je sv. Helene v súčasnosti zasvätený jediný sakrálny objekt, kostol vo farnosti Demandice. Iba v 17. – 18. storočí, ešte pred barokovou prestavbou kláštorného Kostola Nanebovzatia Panny Márie, existoval v Šahách krátku dobu farský kostol s patrónirom sv. Heleny. Nachádzal sa v blízkosti, resp. bol prístavbou stredovekého kostola rehole premonštrátov. Kostol sv. Heleny v Demandiciach-Hýbeci je situovaný mimo sídliska Demandice ako solitérna kamenná stavba na zalesnenom pahorku (139 m n. m.) v miestnej časti nad osadou Hýbec pri funkčnom cintoríne.

Henrieta Žažová – Martin Bóna

Ústav dejín TRUNI – ProMonument, s.r.o.

Patrónka kostola v Hýbeci – sv. Helena, celým menom Flavia Júlia Helena Augusta, sa narodila v plebejskej pohanskej rodine okolo roku 255 v Drepanone (neskôr Helenopolis, dnes Hersek, Turecko) v maloázijskej Bitýnii. Vydala sa za rímskeho generála Konštancia Chlora a ich syn Konštantín sa narodil okolo roku 272. Manžel Helenu opustil, keď sa stal spolucisárom, neskôr cisárom v západnej časti Rímskej ríše. Jeho nástupcom bol syn Konštantín, známy tým, že v roku 313 vydal Milánsky edikt. Vďaka nemu mohli obyvatelia Rímskej ríše slobodne vyznávať kresťanské náboženstvo. Jeho matka Helena sa v roku 312 dala pokrstiť a odvtedy začala jej misijná činnosť. V ríši budovala kresťanské chrámy a okolo roku 325 uskutočnila púť do Svätej zeme, kde podľa tradície objavila pozostatky Kristovho kríža, nástroje mučenia Krista a jaskyňu Svätého hrobu. Umrela 18. augusta roku 330 v Nikomédii (dnes Izmir, Turecko) a v tento deň sa slávi sviatok sv. Heleny. V ikonografii východných cirkví sa zobrazuje s vencom spolu so synom Konštantínom Veľkým, kým v ikonografii západnej cirkvi v ruke drží maketu kostola. Atribúty mi sv. Heleny sú kríž, kostol, cisárska koruna, kince

a je patrónkou farbiarov, kováčov, ochrankyňou pred bleskom a požiarom (gréč. *heléné* = svetlo, fakľa, pochodeň). Oltár kostola v Hýbeci zdobí vzácny barokový obraz sv. Heleny s korunou na hlave a s krížom v rukách. Olejomaľba neznámeho autora (podľa tvrdenia miestneho kostolníka v polovici 20. storočia) pochádzala údajne z Viedne a hýbeckému kostolu ju venovala barónka Katarína Szabadhegyiová, rodená Paczolayová, z Demandíc (1862 – 1943).

Architektonicko-historický vývoj

Kostol sv. Heleny je menšia jednoloďová stavba so svätyňou na východnej strane, ktorá má polygonálne ukončenie a v exteriéri sa plynulo napája na loď, kým vo vnútri je oddelená polkruhovým víťazným oblúkom. Interiér presvetľuje päť vysokých okien so stlačenými polkruhovými záklenkami a sprístupňujú ho dva portály. Pravouhlý na západnom priečelí a ďalší s oblúkom v tvare oslieho chrbta na južnej fasáde. Valbovú strechu na západnej strane zakončuje malá zvonová vežička.

Posledná obnova interiéru a exteriéru národnej kultúrnej pamiatky rímskokatolícky Kostol sv. Heleny (číslo v Ústrednom zozname pamiatkového fondu SR: 1596) sa uskutočnila v rokoch 2000 – 2007, keď sa realizoval archívny (PhDr. Henrieta Žažová,

Barokový obraz sv. Heleny (2010)

Foto: archív autorov

PhD.), architektonicko-historický (Ing. arch. Martin Bóna, PhD., Ing. arch. Vladimíra Kotruszová) a reštaurátorský výskum (prof. Vladimír Úradníček, akad. mal.). Závěry z tohto interdisciplinárneho výskumu, keď boli zistené tri stavebné etapy Kostola sv. Heleny v Hýbeci, sú prezentované aj v tomto príspevku.

Románska a neskorogotická etapa

Najstaršia sakrálna stavba bola identifikovaná v podobe nadzemného muriva z opracovaných kamenných kvádrov a plevových tehál severnej steny kostolnej lode. Zachovaný múr možno časovo zaradiť do románskeho obdobia, najneskôr do 13. storočia, čím sa podarilo potvrdiť predpoklad existencie tunajšieho románskeho kostola.

Zvyšná časť objektu vrátane všetkých okien a južného portálu (okrem západného ukončenia) je postavená zo zmiešaného kamenno-tehlového muriva a má neskorogotický pôvod. Táto neskorogotická stavebná etapa súvisela s vytvorením priestrannejšieho sakrálneho objektu, ktorému ustúpili murivá pôvodného románskeho kostola. Nová sakrálna stavba dosiahla pôdorysný rozsah dnešnej stavby a vznikla predĺžením staršej lode smerom na východ a čiastočne aj na západ. Celková dĺžka tak dosiahla približne 18 m a šírka 6 m.

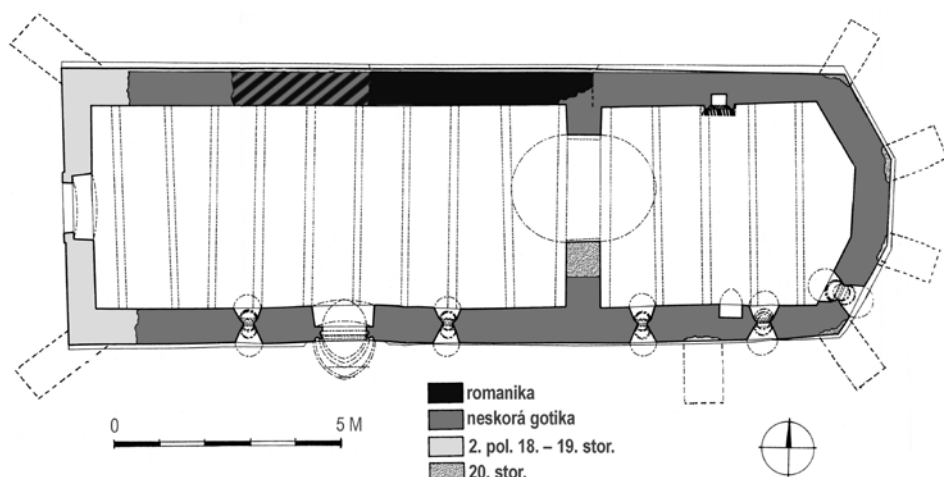
Vstup do objektu viedol dodnes zachovaným neskorogotickým portálom v strede južnej steny lode. Dve z okien po stranách portálu presvetľovali loď a ďalšie tri sú umiestnené na južnej a juhovýchodnej strane svätyne. Okrem opracovaného a lomového kameňa boli v špaletách okien použité staršie románske plevové tehly. Reštaurátorským výskumom sa na ostení južného portálu zistil primárny monochrómny okrovočervený náter, ktorý tvoril pôvodný náter aj na všetkých piatich oknách.

V exteriéri vo svätyni boli identifikované zamurované zvislé jazvy po piatich odstránených oporných pilieroch. Z nich štyri stáli na nárožiach polygónu svätyne a piaty v strede južnej steny, medzi oknami. Pozície odstránených oporných pilierov sa náznakovo vyznačili štrkovým lôžkom v úrovni terénu.

Celkový pohľad od juhu na historickej fotografii z roku 1931

Foto: Archív Pamiatkového úradu SR v Bratislave, Zbierka negatívov, Demandice-Hýbec

Pôdorys kostola s vývojovou analýzou

Autor kresby: Martin Bóna

Interiér lode bol od svätyne oddelený polkruhovým víťazným oblúkom s nábežnými rímsami, avšak pôvod oblúka nebolo možné teraz preskúmať. Jeho dnešný asymetrický tvar je pravdepodobne výsledkom niektorej novodobej statickej úpravy. Na základe nálezu neskorogotických klenbových rebier v sekundárnych polohách vieme, že minimálne svätyňa bola pôvodne zaklenutá. Rebrá mali klinovú profiláciu s dvojnásobným obojstranným vyžľabením a boli po odstránení klenby použité pri neskorších prestavbách.

Pravdepodobne s opísanou neskorogotickou stavebnou etapou súvisí aj kamenné pastofórium v severnej stene svätyne, ktoré má ústupkovú profiláciu lemujúcu obdĺžnikovú niku, nábežnú i vrcholovú rímsu. Podľa historickej fotodokumentácie zo začiatku 20. storočia vieme, že bočné steny pastofória boli pôvodne lemované aj prepletanými prútmi. Nápis na čelnej stene pastofória „ANNO D I 1023“, ktorý bol v minulosti pokladaný za doklad starobylého pôvodu kostola, nebolo možné preskúmať. Predpokladáme však, že ide o mylný prepis pôvodného letopočtu „1523“, ktorý by mohol korešpondovať nielen s tvaroslovím pastofória, ale aj samotného vstupného portálu a datovať tak ukončenie opísanej neskorogotickej prestavby.

Z písomných prameňov sa dosiaľ nepodarilo zistiť, kto bol iniciátorom zmienených stredovekých stavebných úprav. Nepoznáme ani stavebníka pôvodného románskeho kostola. Najstaršia známa hodnoverná správa o kostole pochádza až zo sklonku stredoveku, z 9. februára 1526. Oboznamuje nás o tom, že František z Kolárova (1497 – 1536) do svojho testamentu zahrnul aj cirkev v Hýbeci, ktorej odkázal jeden zlatý (*Item ecclesie de Hebecz lego fl. 1*), podobne ako ďalším kostolom v Honte, a to vo Veľkej Čalomiji, Szadiciach a Trebušovciach, kostolu v Šahách až tri zlaté a kostolu v Kolároch dva zlaté. Avšak zmienka o osade Hýbec (*Hebech*) sa po prvýkrát uvádza v listine z roku 1276 ako hraničný bod pri metácii majetku Malinovec (dnes miestna časť Santovky, do roku 1948 existujúca pod názvom Maďarovce). Pôvodne patrila miestnemu šľachtickému rodu Hébeciovcov, ktorí v 14. storočí vlastnili aj Malinovec. Časť hýbeckého chotára patrila (alebo bola v zálohu) zemepánom zo susedných Szadíc, dvoranom cudzieho pôvodu v službách Anjouovcov – Valónovi, lekárnikovi Gekminovi († cca 1351 – 1352) a finančníkovi Jakubovi Saracénovi († 14. 1. 1389 – 11. 7. 1393) pôvodom z italskej Padovy. Od konca 14. storočia sa majiteľmi Hýbecu stali šľachtici z Demandíc, rod Deméndyovcov.

Neskorogotické pastofórium vo svätyni (2024)

Foto: archív autorov

Novovekí patróni a stavebné úpravy

Potomok Mikuláša Deményho v šiestej generácii – Juraj Sámbockréthy žijúci v Žabokrekochoch nad Nitrou nemal deti a jeho majetok zdedila neter Anna, manželka Imricha Bartakovicha. Ten v roku 1714 založil podiely v Hýbeci aj v Demandiciach Samuelovi Blaskovichovi (1670 – 1738) a jeho manželke Judite Grassalkovichovej (†1746). Judita bola sestrou grófa Antona (I.) Grassalkovicha (5. 3. 1694 – 1. 12. 1771), jedného z najvýznamnejších a najvplyvnejších osôb svojej doby. V období vojen s Osmanskou ríšou, stavovských povstaní a náboženskej intolerancie, Kostol sv. Heleny spustol, ale v 20. rokoch 18. storočia bol objekt opravovaný. Samuel Blaskovich investoval 100 zlatých na renováciu kostola v Hýbeci a v Demandiciach dal postaviť kúriu.

Manželia Judita a Samuel Blaskovichovci boli pochovaní pred križom pri hýbeckom kostole. Predpokladá sa, že v tejto krypte môžu byť uložené aj ostatky rodičov Judity a Antona Grassalkovichovcov, a to Jána Grassalkovicha (†1716) a Zuzany Egresdyovej (1662 – 30. 7. 1724), ktorých miesto posledného odpočinku nie je dosiaľ známe.

V novoveku sa z Hýbecu stal majer a kostol (*ecclesia*) bol označený už len za kaplnku (*capella*), v ktorej sa procesie uskutočňovali iba dvakrát ročne – na Veľkonočný pondelok a sviatok sv. Heleny. V Hýbeci mimo obývanej časti, asi pol hodiny chôdze od Demandíc, pri lese na vršku pri kaplnke bola aj pustovňa, v ktorej žil eremita. Kaplnka bola podľa opisu zo 60. rokov 18. storočia postavená z pevného materiálu s trámovým stropom a vo svätyni zaklenutá s jedným oltárom a strechou v zhoršujúcom sa stave.

Podľa tradície v roku 1778 istý pastier oviec rozšíril medzi obyvateľmi povest, ktorou ľud povzbudil k oprave kaplnky. Kaplnka sa v tom čase uvádza ako murovaná a čerstvo pokrytá šindľovou strechou. V jej svätyni sa nachádzal oltár sv. Heleny – prastaré dielo, socha vľavo bola poškodená, ďalšia výzdoba chýbala. Chór bol drevený bez organu. Zariadenie tvorilo ešte osem drevených lavíc. Napriek týmto opatreniam bol

Kostol sv. Heleny na kresbe Istvána Majera publikovanej v roku 1858

Repro z knihy: A regélő István bácsi. Mulatva oktató család-könyv a népszámára. Pest, 1858, s. 241

Juhozápadný pohľad na kostol po obnove s pravouhlým portálom a kruhovým okienkom (2008)

Foto: archív autorov

Juhovýchodný pohľad na kostol s vyznačením jaziev po odstránení pilieroch (2006)

Foto: archív autorov

hýbecký kostol vyznačený na mape prvého vojenského mapovania z rokov 1782 – 1784 ako ruina starého kostola (*Rudera einen alten Kirche*).

Na začiatku 19. storočia bol Kostol sv. Heleny renovovaný z iniciatívy miestneho zemepána, člena cisárskej a kráľovskej komory, Františka Simonyiho (1761 – 27. 2. 1833) a jeho manželky Márie Bellusiovej Barossovej. Simonyiovci zo Šimonovian a Varšan (dnes Kalinčiakovo, časť Levíc) kúpili majetky v Demandiciach od Blaskovichovcov a bývali v tunajšej kúrii. Na opravu a záchranu hýbeckého kostola pred úplným zánikom podľa vlastného vyjadrenia v teste František Simonyi vynaložil nemalé prostriedky. Vyjadril tiež želanie byť pochovaný vedľa manželky v hýbeckej krypte, ktorú dal sám už po druhýkrát vybudovať. Po prvej obnove kostola Simonyiovcami do neho totiž zakrátko udel blesk a boli nútení uskutočniť druhú rekonštrukciu objektu. Žiadal, aby bola krypta po uložení jeho telesných ostatkov zamurovaná, prekrytá existujúcou preloženou kamennou platňou a zasypaná zemou tak, aby do nej nebolo možné nájsť vchod. Dal vytvoriť aj základinu na údržbu kostola vo výške 600 zlatých pre demandického farára a správcu kostola v Hýbeci. Financie mali byť použité na slávenie dvanástich svätých omší ročne v hýbeckom kostole za spásu duše Františka Simonyiho, jeho manželky Márie a ich rodičov, počnúc od 20. decembra 1833.

Stavebné úpravy, ktoré sa uskutočnili v rozmedzí sklonku 18. a začiatku 19. storočia, keď sa spomína nákladná renovácia poškodenej stavby, boli vykonané z dôvodu zabezpečenia staticky narušenej sakrálnnej stavby. Najviac bola poškodená asi západná fasáda, ktorú po rozobratí nanovo vymurovali a opatрили jednoduchým pravouhlým portálom a malým kruhovým okienkom presvetľujúcim drevenú emporu. Z prítomnosti zvyškov neskorogotických klenbových rebier v murivách opísaných úprav možno usúdiť, že v tomto období bola tiež rozobratá poškodená klenba svätyně a nahradená trámovým stropom. To umožnilo odstrániť aj niektoré oporné piliere svätyně, pričom zvyšné piliere stavbu podopierali do 60. rokov 20. storočia.

Púte na Hýbec

Pápež Gregor XVI. udelil 11. augusta 1836 hýbeckému kostolu privilégium o odpustkoch, ktoré bolo možné každých sedem rokov obnovovať. Už v roku 1865 patril Hýbec k obľúbeným pútnickým miestam v Honte spolu s kalváriou v Banskej Štiavnici a Máriansztre v dnešnom Maďarsku. Na púťach v nedeľu po sviatku sv. Heleny (18. august) a na sviatok Narodenia Panny Márie (8. september) sa zúčastňovalo viac ako 3000 veriacich. V uvedenom čase bol hlavný oltár zasvätený Panne Márii a hýbecký kostol bol vo výbornom stave rovnako ako neďaleko stojaca pustovňa. K obnove celého exteriéru došlo v roku 1882, keď na murárske a tesárske

Neskorogotický vstupný portál na južnom priečelí kostola (2008)

Foto: archív autorov

práce, hasenie vápna, nákup a prepravu materiálu bolo vynaložených 40 zlatých. Od roku 1950 boli púte zakázané a kostol využívaný len sporadicky. Púte sa opäť organizujú každoročne v nedeľu po sviatku sv. Heleny od roku 1988.

Počas obnovy na začiatku 21. storočia bol oltárny obraz patrónky prenesený do farského Kostola sv. Michala Archanjela v Demandiciach. Bol vytvorený nový oltár podľa ideového návrhu vtedajšieho miestneho kňaza Dušana Dúbravického so sochami sv. Heleny a jej syna Konštantína Veľkého. Sochy pochádzajú z kalvárie v Lovciach vo farnosti Hosťovce a reštaurované boli Dušanom Štefancom z Preselien nad Ipľom. Oltár bol konsekrovaný 8. októbra 2008 banskobystrickým biskupom Rudolfom Balážom. V súčasnosti ho opätovne zdobí spomínaný barokový obraz sv. Heleny.

V rámci poslednej obnovy exteriéru v roku 2006 boli fasády Kostola sv. Heleny v Hýbeci pod dozorom reštaurátora plošne prekryté novou omietkou s mierne zvlneným povrchom, pričom na osteniach okien a portálu bol zrekonštruovaný okrovočervený monochrómný náter. Pozície odstránených oporných pilierov boli len náznakovo vyznačené štrkovým lôžkom v úrovni terénu. Týmto sa vzhľad pamiatky priblížil neskorogotickému stavu a umožnilo sa jej ďalšie dôstojné využitie pre veriacich.

Použitá literatúra:

- BÓNA, Martin – KOTRUSZOVÁ, Vladimíra – ÚRADNÍČEK, Vladimír – ŽAŽOVÁ, Henrieta: Kostol sv. Heleny v Demandiciach-Hýbeci. In *Dějiny staveb. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb 2009*. Plzeň: Klub Augusta Sedláčka, 2010, s. 87 – 96.
- BÓNA, Martin – ŽAŽOVÁ, Henrieta: Kostol sv. Heleny v Demandiciach-Hýbeci. In *Pamiatky a múzeá*, 2010, č. 4, s. 2 – 7.
- JANURA, Tomáš – ZVAROVÁ, Zuzana: *Vidiecke šľachtické sídla v Hontianskej stolici*. Liptovský Mikuláš: Spoločnosť Kolomana Sokola v spolupráci s Historickým ústavom SAV, 2021, s. 65.
- SITÁR, Tomáš. *Magister Pavol z Kolár a Hontovci z Poipľia*. Krná: Miloš Hric, 2017, s. 104, 109.
- VARGA, Kálmán. *A gödöllői kastély évszázadai*. Budapest: Műemlékek Állami Gondnoksága, 2003, s. 280.
- ŽAŽOVÁ, Henrieta. Malinovec v majetku šľachtických rodín. In *Mozaika Santovky*. Obec Santovka, 2009, s. 95 – 96, 99.
- ŽAŽOVÁ, Henrieta. Kostol Nanebovzatia Panny Márie v Šahách (Od výstavby stredovekého kostola k výstavbe novovekého). In *Litteris ac moribus imbutus – Studia historica Tyrnaviensia XVI*. Spolok Slovákov v Poľsku v spolupráci s Filozofickou fakultou Trnavskej univerzity v Trnave, 2014, s. 392 – 393.
- ŽAŽOVÁ, Henrieta. Z minulosti stredovekých špitálov. Špitál sv. Kríža a Kostol sv. Heleny v Trnave. In *Fons Tyrnaviensis VIII*. Trnava: Ústav dejín Trnavskej univerzity v Trnave, 2020, s. 134.
- ŽAŽOVÁ, Henrieta. Kostol svätého Mikuláša biskupa vo svetle archívnych prameňov. In *Kostol sv. Mikuláša v Szazdiciach. Talianske fresky v Honte*. Vydalo: o. z. Georgius Bubek, 2023, s. 12 – 16.

Ilja – kostol sv. Egídia

Nedaleko Banskej Štiavnice, pod vrchom Sitno, sa nachádza malá dedina Ilja. Do povedomia širokej verejnosti sa dostala hlavne svojím románskym Kostolom sv. Egídia, ktorý tvorí dominantu okolia. Nachádza sa mimo obce na návrší a vo svojom vnútri skrýva jeden z najkrajších románskych portálov na Slovensku.

Jana Fertšeková Melichová

Múzeum A. Sládkoviča v Krupine

Osídlenie v okolí Ilje sa predpokladá už v dobe bronzovej, ale prvá písomná zmienka o obci pochádza z roku 1266. Obyvatelia sa živilí poľnohospodárstvom, pracovali v lesoch, pálili uhlie a neskôr pracovali aj v baniach. Počas stáročí bola súčasťou majetkov viacerých pánov (Litava – Čabrad, Sitno). Tvorila akýsi hraničný bod či líniu medzi panstvami Banskej Štiavnice a Sv. Antonom. V časoch tureckého nebezpečenstva bola začlenená do systému obrany proti Turkom a neskôr patrila k majetkom Koháryovcov a Coburgovcov.

Kostol sv. Egídia prepožičal svoje meno aj obci, ktorá vznikla neskôr ako samotný kostol. V písomných prameňoch má obec viacero historických podôb. Názov sa postupne vyvíjal od skomoleniny mena svätca až po poslovičenú podobu. Stretávame sa teda s názvami Sanctus Aegídus, Zenthegh, či Szent Egyed, Gilg a ďalšie až po súčasný názov obce Ilja. Patrocinium sv. Egídia sa na naše územie dostalo z Francúzska (sv. Gilles). Šírili ho benediktíni a neskôr cisterciánski mníši. Sv. Egídus bol v celej Európe známy ako patrón pútnikov a pustovníkov. Výskyt tohto patrocinia vedie k presvedčeniu, že aj v okolí dnešnej Ilje boli pozemky benediktínov, ich pustovňa alebo hospic. Podľa kanonickej vizitácie zo Svätého Antona, bol Kostol sv.

Egídia postavený v roku 1254 a zohral dôležitú úlohu pri formovaní malej osady, ktorá neskôr prerástla v obec. Tento dátum sa nepodarilo dostatočne overiť a prvýkrát sa kostol v zachovanej písomnej zmienke spomína v roku 1266 v listine vymedzujúcej hranice a osada Ilja sa spomína až v 14. stor. Patrónom kostola je sv. Egídus, sv. Ilja, ktorý je patrónom pustovníkov. Dokonca aj lokalita, v ktorej sa kostol nachádza, nesie názov Rematina, čo pochádza zo slova eremitórium – pustovňa. Vznik kostola sa vo všeobecnosti pripisuje rádu benediktínov, ktorých časť žila pustovníckym životom, ale zároveň bola viazaná na kláštor. Kláštor v Hronskom Beňadiku mal svoje majetky aj v blízkosti Banskej Štiavnice, a okrem toho ich výskyt v okolí mohla zapríčiniť aj ťažba rudy v baniach, ktorá bola často organizovaná aj klášťormi. Benediktíni ale nie sú jediným inšpiračným zdrojom stavby.

Kostol sv. Egídia

Kostol bol postavený ako jednoloďová románska stavba ukončená podkovitou apsidou zaklenutou konchou s pôvodne rovným trámovým stropom v lodi. Dispozične patrí ku dedinským kostolom z konca 11. storočia, ale niektoré detaily sú radené až do 13. storočia. V 18. storočí bola ku kostolu pristavená drevená veža bez podmurovky, neskôr murovaná baroková veža a sakristia. V apside sa zachovalo románske štrbinové okno. Archeologický výskum ukázal, že kostol stojí na základoch staršieho objektu. Sakristia, ktorá je pristavaná

Kostol sv. Egídia, Ilija

Zdroj: Archív autorky

k severnej strane apsidy, je pravdepodobne postavená na základoch eremitória a je možné, že sú použité aj časti pôvodného múru. K dostavbe sakristie mohlo dôjsť po tom, čo prestalo plniť svoju funkciu. Eremitorium je akýsi rehoľný dom, pustovňa alebo hospic. Stavba mohla byť teda fíliou svätobeňadického kláštora. Patrocínium sv. Egídia sa v celej Európe vyskytovalo pri počestných hospicoch. Aj umiestnenie sväteničky pri východnom okne sakristie môže upozorňovať na to, že kedysi tam mohol byť vstup z eremitória cez sakristiu do kostola. V starých písomných zmienkach je kostol uvádzaný aj ako ecclesia, čo znamená, že kostol bol využívaný aj ako farský. V severnej časti areálu kostola sa tiež našlo aj väčšie množstvo ľudských kostí, čo poukazuje na cintorín pri kostole, ale aj možnosť, že sa tam nachádzala kostnica. Cintorín bol spolu s kostolom ohradený kamenným múrom.

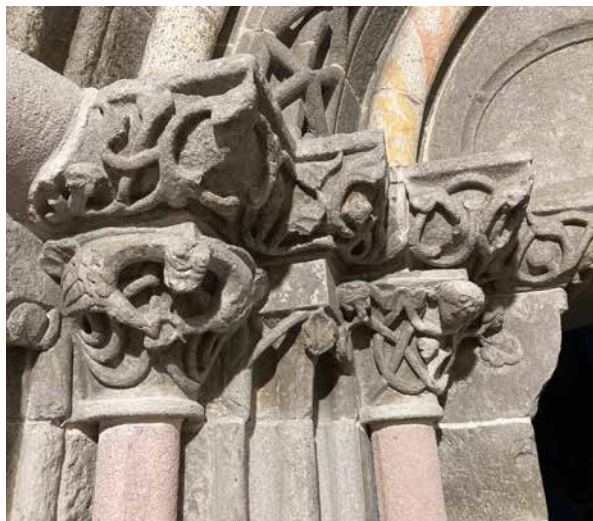
Neskororománsky portál

V západnom priečelí kostola sa nachádza bohato ornamentálne zdobený portál, ktorý patrí medzi najkrajšie a najdokonalejšie spracované kameňosochárske práce z románskeho obdobia na Slovensku. Predstavuje kontrast k jednoduchému,

Neskororománsky portál kostola sv. Egídia v Iliji

Zdroj: Archív autorky

Detail hlavíc neskororománskeho portálu

Zdroj: Archív autorky

malému a tmavému kostolu. Vzhľadom na jeho monumentálnosť, ktorá je pre dedinské prostredie netypická, vznikali dohady, že portál bol pôvodne určený pre iný kostol alebo bol dokonca postavený neskôr ako samotná stavba. Vďaka viacerým archeologickým výskumom sa však podarilo dokázať jeho vznik súčasne s výstavbou kostola. Na portáli sa miešajú neskororománske a rustikálne prvky s ranogotickými. Svojou geometrickou ornamentikou je prirovnávaný k portálu benediktínskeho opátstva v Jáku, karneru v Tullne, ale aj k Dómu sv. Štefana – tzv. ornamentika normanského typu. Táto podobnosť viedla k prvotnému presvedčeniu, že portál vznikol neskôr ako v Jáku a bol prácou rehoľnej benediktínsko-normanskej kameňosochárskej školy (škola škótskych benediktínov). Tento názor je už prekonaný a dnes sa vznik portálu prisudzuje práci vandrujúcej dielne s použitím motívov inšpirovaných neskororománskym umením.

Portál je ústupkový. Na oboch stranách je členený pravouhlými ústupkami s vloženými stĺpkami, ukončený je polkruhovým tympanónom členeným reliéfom trojlístkom a polkruhovými archivoltami. Spodná archivolta je najvýraznejšie sochársky zdobená.

Ornamentálna výzdoba je tvorená navzájom prepleťajúcimi sa prútmi do akejsi mriežky. Portál nemá tradičné ukončenie stĺpov pätkami a ostenia pôsobia dosť krátko v porovnaní so šírkou portálu. Výskum odhalil, že stĺpy siahajú 40 cm pod úroveň súčasnej podlahy a týmto zistením sa portál zároveň ukázal aj ako proporčnejší. Ďalšou zaujímavosťou je zošikmenie portálu do južnej strany. Takéto riešenie sa používalo pre navodenie optickej ilúzie. Človeku pozerajúcemu sa na portál z dediny poskytovalo jeho natočenie smerom k obci najdokonalejší pohľad naň. Dnes sa tento pohľad už nenaskytne. Pred zrakmi ľudí je skrytý v podveží a vidieť ho môžeme až po otvorení vežových dverí. Portál je prevažne ornamentálnej výzdoby. Ľavá a pravá strana portálu sú asymetrické. Na ľavej strane môžeme pozorovať listové úponky so zvieracím motívom vtákov spojených hlavami. Na pravej strane sú kalichové hlavice tvorené listami, ktoré sú zvinuté do bobúľ v dvoch radoch s diamantovými stopkami.

Interiér kostola

Okrem majestátneho portálu si pozornosť zaslúži aj samotný interiér kostola. Nachádza sa v ňom maliarska výzdoba datovaná do obdobia po polovici 14. storočia. Vo víťaznom oblúku sú fresky znázorňujúce polpostavy prorokov. Zobrazení sú v kruhových medailónoch, ktoré sú vložené do zeleného pozadia s rastlinnými prvkami. V dolnej časti oblúka sa nachádza rozmernejšia polpostava biskupa stojaca pod oblúkom. Na severnej strane lode kostola sa nachádza väčšia figurálna scéna. Zachovaná je len fragmentárne. Ide pravdepodobne o Panu Máriu s Ježiškom na rukách a ďalšie postavy. Figurálny pás je lemovaný geometricko-rastlinným ornamentom.

V už spomínanej kanonickej vizitácii kostola z roku 1779 je uvedený aj opis inventára kostola. Spomínajú sa v nej tri oltáre. Jeden z bočných oltárov mal v strede sochu P. Márie šaštínskej (Šaštínska Pieta) a na oltárnych krídlach tabuľové maľby cirkevných otcov. Druhý bočný oltár bol tvorený neskorogotickými tabuľovými maľbami svätíc, ktoré sa nachádzajú

v zbierkach SNM v Martine (sv. Barbora, sv. Alžbeta, sv. Helena a sv. Magdaléna). V súčasnosti sa v kostole nachádza kópia gotickej sochy Madony a gotická pieta z prvej polovice 15. stor. Hlavný oltár je renesančno-manieristický, portálový s rozoklaným dvojitém štítom, v strede s reliéfnou sochou patróna kostola sv. Egídia, po stranách sochy Petra a Pavla a v nadstavci sochy sv. Martina a sv. Jozefa. Vo vrchole s barokovou sochou Panny Márie.

Od roku 1989 sa v kostole spravilo niekoľko pamiatkových a archeologických výskumov, ktoré viedli k lepšiemu poznaniu jeho histórie. Zaujímavý objav sa našiel v roku 1995, keď sa počas výskumu v podveží, priamo pred portálom, našla detská kostra. Datovaná je do 18. storočia a ide o 6 – 7-ročného chlapca, zavraždeného sečnou zbraňou. Spisovateľ Jozef Horák spracoval legendu Zvonárik od sv. Ilju, ktorá rozpráva o malom chlapcovi, ktorý v kostole strážil dedinu a jeho úlohou bolo zvoniť, keď videl približovať sa Turkov. Možno je to jeden z príkladov toho, že archeologický výskum potvrdil pravosť legendy, ktorá sa zakladá na skutočnom živote chlapca – zvonárika od Sv. Ilju.

Zoznam použitej literatúry:

BAČÍK Vladimír – ČELKO, Mikuláš: Ilja 1254 – 1266 – 2004.

Obecný úrad v Ilji, 2004.

BAKÁCS, István: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971.

ČELKO, Mikuláš: Príspevok k stredovekým dejinám Ilje. In: Zborník umelecko-historického kolokvia Ilja, kostol sv. Egídia a umelecko – historické pamiatky Banskej Štiavnice. Banská Štiavnica, 1995. ISBN 80-967264-8-X

HANULIAK, Milan: K problémom najstaršieho úseku dejín kostola sv. Egídia z Ilje. In: Zborník umelecko-historického kolokvia Ilja, kostol sv. Egídia a umelecko – historické pamiatky Banskej Štiavnice. Banská Štiavnica, 1995. ISBN 80-967264-8-X

KAHOUN, Karol: Banskoštiavnický staviteľský okruh v kontaktoch románsko-gotickej strednej Európy. In: *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo Bratislava : Slovenské národné múzeum : Pamiatkový úrad SR, 1996, č. 1, s. 10-13*

LABUDA, Jozef – PAULUSOVÁ, Silvia: Kostol svätého Egídia v Ilji. In: *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo Bratislava : Slovenské národné múzeum : Pamiatkový úrad SR, 2003 č. 1, s. 37-39*

LABUDA, Jozef: Montánna archeológia na Slovensku (Príspevok k dejinám stredoveku). In: *Slovenská archeológia. Nitra: Archeologický ústav SAV, 1997. s. 83-149*

MENCL, Václav: Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha – Prešov, 1937.

MORAVČÍKOVÁ, Henrieta (zost.): Architektúra na Slovensku. Stručné dejiny. Bratislava: Slovart, 2005.

ORIŠKO, Štefan, 2002: K počiatkom románskeho kameňosochárstva na Slovensku (Najstaršie pamiatky, problémy výskumu), *Ars*, č. 1-3, 3-48.

ORIŠKO, Štefan: Kameňosochárstvo stredoveku: k problémom výskumu a interpretácie. In: Buran, D. a kol.: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia. Slovenská národná galéria a Slovart, Bratislava 2003, str. 110 – 121.*

PODOLINSKÝ, Štefan: Románske kostoly. Bratislava: Dajama, 2009.

POMFYOVÁ, Bibiana: Ranostredoveké kláštory na Slovensku: torzálna architektúra – torzálné poznatky – torzálna hypotézy. In: *Archaeologia historica. 2015, roč. 40, č. 2*

RUTTKAY, Alexander – SLIVKA, Michal: Cirkevné inštitúcie a ich úloha v sídliskovom a hospodárskom vývoji Slovenska v stredoveku. In: *Archaeologia historica. Roč. 10, č. [1], s. 333-356. Dostupné online: <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139560>.*

SLIVKA, Michal: Pohľady do stredovekých dejín Slovenska. Martin: Matica slovenská, 2013.

SMOLÁKOVÁ, Mária: Neskororománsky portál kostola sv. Egídia v Ilji (Výsledky najnovšieho stavebno-historického a reštaurátorského prieskumu). In: *Archaeologia historica, 1997. s. 39-48 online: <https://digilib.phil.muni.cz/sites/default/files/pdf/140235.pdf>*

TOGNER, M.: Stredoveká nástenná maľba na Slovensku. Tatran, Bratislava 1988.

Súpis pamiatok na Slovensku 1. Bratislava: Obzor, 1967. s. 491

Kostol Narodenia Panny Márie v Krupine

Mesto Krupina patrí k najstarším mestám na území dnešného Slovenska. Jeho významná strategická poloha na križovatke viacerých lokálnych a jednej diaľkovej cesty do značnej miery ovplyvnila jeho vývin. Stredovou osou mesta od jeho počiatkov prechádzala obchodná cesta známa ako Via Magna spájajúca Budín – Vacov – Krupinu – Zvolen – Banskú Bystricu a poľské mestá.

Petra Palíková Kohútová

Múzeum mesta Bratislavy

Územie Krupiny bolo osídlené už od doby kamennej, v jej bezprostrednej blízkosti sa nachádzala významná slovanská osada „Na Petre“. Najväčší rozmach však zažila po príchode nemeckých kolonistov. Krupina sa stala významnou obchodnou osadou a od roku 1238 aj slobodným kráľovským mestom. Dôkazom značného bohatstva a pomerne veľkého počtu obyvateľov mesta bolo postavenie Kostola Narodenia Panny Márie, pôvodne kostola Panny Márie, neskôr Blahoslavenej Panny Márie. Jeho vznik môžeme datovať približne do 30. rokov 13. storočia.

Už okolo roku 1238 dostali nemeckí hostia v Krupine mestské privilégia, ktorých prvý bod obsahoval oprávnenie slobodnej voľby farára. Pôvodná dispozícia kostola mala podobu trojlodovej baziliky s rovnými stropmi, so štvorcovou svätyňou, dvomi bočnými polkruhovými absidami po jeho stranách a s vežou štvorcového pôdorysu vtiahnutou do pôdorysu hlavnej lode a s emporou, vtiahnutou do hmoty veže. Trojlodový priestor kostola je členený troma oblúkovými arkádami, tvorenými mohutnými

štvorcovými piliermi, pričom vzdialenosť pilierov od seba sa rovná šírke hlavnej lode. V súčasnosti je dispozícia vzhľadom na časté prestavby do značnej miery pozmenená. Z tohto obdobia sa nám okrem obvodových múrov kostola zachovali viaceré pôvodné architektonické prvky, ako dnes už zamurované polkruhové ústupkové portály do kostola umiestnené na severnej, západnej a južnej časti, južná polkruhová apside aj s románskym oknom, zvyšok severnej apsidy v podobe polkruhového oblúka, časť empory a križová rebrová klenba, ktorou je zaklenutý priestor prvého poschodia pod vežou, oblúkové arkády a piliere, ktoré členia kostol, zamurované polkruhové okná nad arkádami a víťazný oblúk.

Pravdepodobne na konci 13. storočia bola v blízkosti kostola, na jeho juhozápadnej strane, postavená samostatná karnerová kaplnka s takmer štvorcovým pôdorysom. Do súčasnosti sa nám zachovala len jej spodná časť pod úrovňou terénu, tzv. kostnica, kde sa v minulosti zhromažďovali kosti z hrobov z neďalekého cintorína, ktorého existenciu potvrdzujú aj informácie z vizitácií. Dostať sa do jej priestorov je možné z interiéru Husitskej bašty, v ktorej bezprostrednej blízkosti sa nachádza a od ktorej k nej vedie schodisko. Kostnica je zaklenutá gotickou

Kostol Narodenia Panny Márie v Krupine

Zdroj: Archív autorky

krížovou klenbou dosadajúcou na stredový štvorboký pilier. Otázne je, kedy došlo k zániku vrchnej časti kaplnky. Na jej zodpovedanie bude potrebný hlbší pamiatkový a archeologický výskum Husitskej bašty a priestoru karnera.

Koncom 14. storočia mesto Krupina zažívalo svoj hospodársky rozkvet. V roku 1393 udelil mestu Žigmund Luxemburský privilégium usporiadania dvoch výročných jarmokov, v stredu po Nanebovzatí Panny Márie a na Michala. O niečo neskôr obyvateľom Krupiny povolil konať týždenné trhy, každý utorok a piatok. Krupina tak bola v tomto období silne remeselné mesto.

Prosperita mesta sa pretavila aj do prvej potreby prestavby kostola, ktorá zodpovedala dobovým potrebám a normám. Stalo sa tak pravdepodobne

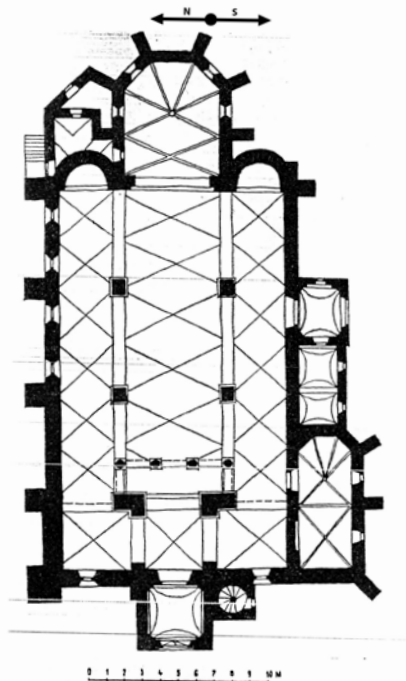
v roku 1415, v období gotiky, keď bola pôvodná románska svätyňa prestavaná na polygonálne presbytérium so štyrmi gotickými oknami s lomeným oblúkom. S presbytériom vznikla aj sakristia. Presný rok spomínanej rekonštrukcie nám dokladoval nápis zachovaný do konca 18. storočia v podkroví kostola. Presbytérium bolo zaklenuté dvoma poliami krížovej rebrovej klenby. Priestor dostal aj nový hlavný oltár Blahoslavennej Panny Márie. Ten sa dnes nachádza v severnej lodi, hneď oproti bočnému vstupu. Je vytvorený zo zvyškov dvoch rozdielnych oltárov, ktoré boli v minulosti v chráme. Na oltári sú umiestnené viaceré sochy, a to socha Panny Márie, sv. Barbory a Kataríny Alexandrijskej. Na tabuliach po bokoch sú postavy 12 apoštolov. Pôvodné tabule z obdobia gotiky sú sčasti zachované a sú súčasťou zbierkového fondu Galérie Jozefa Kollára v Banskej Štiavnici.

V gotike bola k južnej časti kostola pristavaná Kaplnka sv. Rozálie, pôvodne do roku 1710 Kaplnka

Pohľad na víťazný oblúk a presbytérium kostola Narodenia Panny Márie v Krupine okolo roku 1920

Zdroj: Archív autorky

Pôdorys kostola Narodenia Panny Márie v Krupine

Zdroj: Archív autorky

Panny Márie. Zaklenutá je dvoma poliami krížovej klenby s masívnymi rebrami, totožnými s rebrami presbytéria. Dá sa tak predpokladať, že vznikli v rovnakej stavebnej etape. Do obdobia gotiky sa datuje vznik kosoštvorcového okna nachádzajúceho sa v podstrešnom priestore južnej lode. V súčasnosti je okno zamurované a ťažko dostupné. Môžeme zatiaľ iba polemizovať o skutočnom dôvode jeho vzniku a podobe. Do úvahy pripadá možnosť, že išlo o posilnenie nedostačujúceho presvetlenia chrámu malými románskymi oknami. Túto teóriu vie vyvrátiť pamiatkový výskum, ktorý v kostole v Krupine bohužiaľ absentuje.

Okolo roku 1440, v čase obsadenia mesta vojskami Jána Jiskru z Brandýsa, bolo okolo baziliky postavené kamenné opevnenie, ktoré vojakom slúžilo hlavne ako útočisko. Skladalo sa zo štyroch rôzne

veľkých nárožných bášť a jednej vstupnej brány, vzájomne spojených rovnými úsekmi kurtín so strieľňami. Vznikol tak tzv. mestský hrad, aký máme možnosť vidieť aj v Banskej Bystrici, Kremnici a Banskej Štiavnici. Juhozápadná, nami už spomínaná Husitská bašta, bola najväčšia zo všetkých štyroch bášť obklopujúcich baziliku. Zo severozápadnej bašty, tzv. Mušketovej zostalo už len kamenné torzo. Severovýchodná bašta je už v súčasnosti spojená s hmotou vstupnej brány do areálu, dnes zvonnicou. Juhovýchodná sa stala súčasťou budovy fary. Podľa niektorých zdrojov bola v 40. rokoch 20. storočia asanovaná spolu so starou budovou fary a to, čo vidíme, je len už novostavba.

Po tom, ako sa po prehratej bitke pri Moháči v roku 1526 mesto Krupina stalo jedným z najstrategickejších bodov, ktoré bránilo hlavnú cestu vedúcu

k stredoslovenským banským mestám, došlo k vybudovaniu kamenného opevnenia okolo mesta, zdokonaleniu opevnenia okolo kostola a umiestneniu polygonálneho bastiónu pred vstupnú bránu kostola.

V 16. – 17. storočí bol kostol v rukách protestantov. Okrem neutíchajúcej hrozby v podobe Osman-ských vojsk sa Krupiny ťažko dotkli aj protihabsburské povstania. V roku 1605 bola bazilika miestom, kde sa konal celouhorský krajinský snem zvolaný Štefanom Bočkayom. Neskôr bol v roku 1684 kostol vrátený do používania katolíkom. V roku 1676 zachvátil kostol požiar. Došlo k zničeniu drevených plochých stropov na lodiach, zbúraní strechy a na približne 20 rokov zostal v ruinách. Záchranu kostola inicioval rímskokatolícky kňaz Pavol Olas, ktorý cestoval po Uhorsku a zháňal financie na jeho opravu. Pri rekonštrukcii, ktorá bola dokončená v roku 1711, bol kostol zbarokizovaný. Lode zaklenuli šiestimi poliami krížovej klenby. V exteriéri boli ku kostolu pristavané oporné piliere za účelom odľahčenia tiaže novej klenby dosadajúcej na románske múry. Pôvodné románske okná boli zamurované a nahradené štyrmi kruhovými okennými otvormi na každej strane hlavnej lode. Kostol získal aj nové portály do kostola, pred ktoré postavili predsieň. Medzi južný vstup a Kaplnku sv. Rozálie vložili prístavbu komory. Veža bola nadstavovaná a dostala strechu cibulovitého tvaru.

O pár rokov neskôr došlo k nahradeniu pôvodnej emporie klasicistickým chórom, ktorý bol sprístupnený prístavbou vretenovitého schodiska v blízkosti západného vstupu. Koncom 18. storočia bolo zakázané pochovávanie v intraviláne obce, čo malo za následok zrušenie cintorína v okolí kostola.

V roku 1841 poškodil požiar barokovú strechu veže, ktorá bola nahradená ihlanovou strechou, zdobiacou vežu kostol dodnes. V presbytériu boli do gotických okien osadené neogotické vitráže, a to s motívom sv. Štefana a jeho syna sv. Imricha, výjavom Narodenia Panny Márie s postavami sv. Margity

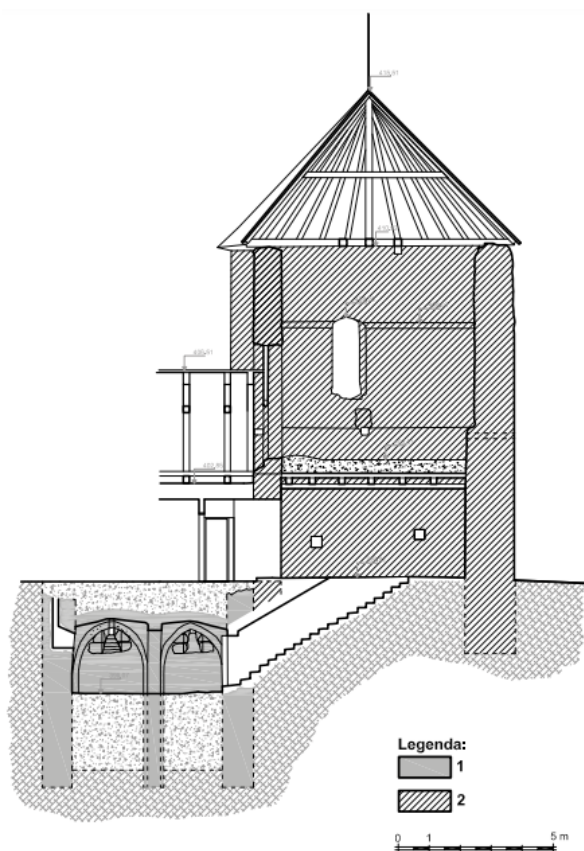
Zachovaná polkruhová apsida južnej bočnej lode v kostole Narodenia Panny Márie v Krupine

Zdroj: Archív autorky

Uhorskej a Alžbety Uhorskej a na poslednej, nachádzajúcej sa na južnom boku svätyne, je vitráž znázorňujúca sv. Cyrila a sv. Metoda.

Najväčšie zmeny sa v bazilike vykonali začiatkom 20. storočia, keď došlo k zničeniu mnohých románskych architektonických detailov. Pôvodná gotická sakristia bola zbúraná a na jej mieste postavili novú väčšiu sakristiu, čo sa stalo osudným aj pôvodnej románskej severnej apside. Krypty umiestnené v presbytériu pod úrovňou podlahy boli zasypané. Rímasy na stredových pilieroch boli zosekané a obložené travertínovými platňami. Kostol dostal výmalbu, ktorá však bola v roku 2002 z väčšiny zatretá okrovou farbou. Priznaná zostala len freska Kázania Ježiša Krista svojim učeníkom na hore, umiestnená nad víťazným oblúkom. Jej autorom je akademický maliar Elemér Dedinský.

Kostol v Krupine patrí k významným neskororománskym stavbám na území dnešného Slovenska. Postavila ho tzv. banskoštiavnická stavebná huta, ktorá

Rez Husitskou baštou a karnerom podľa M. Simkoviča a M. Lukáča

LUKÁČ, Miroslav – ŠIMKOVIČ, Michal. Zaniknutá karnerová kaplnka v meste Krupina. In *Archaeologia historica* 47, č. 1, s. 208

pôsobila v okolí stredoslovenských bankských miest v 13. storočí. Na územie dnešného stredného Slovenska sa dostala počas viacerých prúdov nemeckej kolonizácie. Na základe podobných štýlových znakov kostolov, ako umiestnenie v novovzniknutom mestskom prostredí, prípadne dedine s prevládajúcou komunitou nemeckých hostí, použitie krížovej rebrovej klenby a architektonických detailov, absencia náročnejšej stavebnej plastiky, dôraz na konštrukciu, funkčne riešený pôdorys a takmer totožná dispozícia, môžeme do okruhu banskoštiavnických stavieb zaradiť aj bývalý farský Kostol Panny Márie v Banskej Štiavnici, Kostol Nanebovzatia

Panny Márie v Banskej Štiavnici, karnerovú Kaplnku sv. Michala archanjela v Banskej Štiavnici, Kostol sv. Martina v Bátovciach, Kostol sv. Matúša apoštola v Babinej, Kostol sv. Kataríny Alexandrijskej v Sáse, karnerovú Kaplnku sv. Ondreja v Kremnici a Kostol sv. Jána Evanjelistu a apoštola v Banskej Bele. Otázna je príslušnosť Kostola sv. Martina v Hontianskych Nemciach k spomínanej skupine kostolov.

Použitá literatúra

- HOJČKOVÁ, Anna. a kol. Pamiatková zóna Krupina. Zásady ochrany, obnovy a prezentácie pamiatkového územia. KPÚ Banská Bystrica, 2017. Archív PÚ SR.
- KAHOUN, Karol. Banskoštiavnický staviteľský okruh v kontaktoch románsko – gotickej strednej Európy. In *Pamiatky a múzeá*, 1996, roč. 45, č. 3, s. 10-14.
- KOHÚTOVÁ, Petra. *Farské kostoly v okolí mesta Krupina: diplomová práca*. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2012, 137 s.
- LUKÁČ, Miroslav. *Krupina, monografia mesta*. Banská Bystrica: HARMONY, 2006. ISBN 80-89151-19-2
- LUKÁČ, Miroslav – ŠIMKOVIČ, Michal. Zaniknutá karnerová kaplnka v meste Krupina. In *Archaeologia historica* 47, č. 1, 2022, s. 197-220.
- MENCL, Václav. *Stredoveká architektúra na Slovensku: Kniha prvá: Stavebné umenie na Slovensku od najstarších čias až do konca doby románskej*. Praha – Prešov, 1937. 479 s.

Rotunda, ktorá klame telom

Malé Kosihy, nevelká dedinka neďaleko hraničnej rieky Ipel, sa môže pochváliť unikátnou románskou rotundou, ktorá nemá na Slovensku obdobu. Dnes tvorí súčasť Kostola sv. Michala archanjela a slúži ako jeho svätyňa. Je svedkom najstarších dejín obce a dokladom vyspelého staviteľstva v blízkom okolí kráľovského sídla v Ostrihome.

Obec leží na nive rieky Ipel, približne 14 kilometrov od Štúrova. Toto územie bolo osídlené už v praveku, čo potvrdzujú aj významné objavy zo staršej doby bronzovej, keď tu existovala opevnená osada v polohe *Török-domb*. Osídlenie je doložené aj zo staršej doby železnej, doby rímskej a slovanskej z 10. a 11. storočia.

Malé Kosihy patrili pôvodne do panstva hradu Hont. Najstaršia písomná zmienka pochádza z roku 1248, keď kráľ Belo IV. daroval jej časť magistrovi Štefanovi, zlatníkovi. Obec sa v tejto darovacej listine uvádza pod názvom *Keseu*. Názov je odvodený od pomenovania *Keszi*, čo bol jeden z pôvodných maďarských kmeňov, ktoré tu prišli koncom 9. storočia.

Obec v 14. storočí patrila medzi chudobnejšie sídla, keďže v súpisu pápežských desiatok v rokoch 1332 – 1337 bol tunajšej farnosti v zastúpení kňaza Juraja vymeraný desiatok vo výške 3 groše, čo bola vtedy najnižšia suma výmeru. Tento dokument súčasne uvádza aj pôvodné zasvätenie kostola svätému Petrovi (*Sancti Petri de Quessu*). Zmienka z roku 1439 dokladá, že obec bola vlastníctvom kapituly v Ostrihome.

Súčasný chrám zaujme návštevníka už na prvý pohľad. Rozhodne tu totiž nejde o bežný typ kostola, ktorý sa opakuje v stovkách obcí a miest po Slovensku. Vyzerá totiž ako skladačka zložená z piatich častí, ktoré niekto ledabolo spojil do jedného celku. Na západnej strane vidíme kvadratický priestor, na ktorý nadväzuje pomerne úzka veža. Ďalej pokračuje rozmerná obdĺžniková loď, ku ktorej sa

Štefan Podolinský

www.apsida.sk

neorganicky pripája samotná rotunda s krátkou svätyňou. Dojem skladačky umocňuje aj skutočnosť, že každá z častí má samostatné zastrešenie, pričom to nad rotundou má nezvyčajnú podobu polgule. Aj laikovi preto ľahko napadne, že stavebný vývoj kostola musel byť zložitejší a že rozhodne nevznikol naraz, v jednej stavebnej etape.

Spomínaná románska rotunda – prvotný kostol Malých Kosíh – je dodnes stojacim dokladom, že obec je staršia než prvá písomná zmienka o nej. Postavili ju na miernej vyvýšenine, dnes ležiacej len približne 300 metrov od toku Ipľa, niekedy koncom 12. storočia,

Kostol sv. Michala archanjela v Malých Kosihách

Autor: Milan Margala

Interiér kostola sv. Michala archanjela

Autor: Milan Margala

pripadne v prvej polovici 13. storočia. Blízkosť Ostrihomu sa prejavila aj pri použití stavebnom materiáli, ktorým sú veľké kamenné kvádre typické najmä pre reprezentatívne stavby. Ide o sopečný tuf, ktorý sa v tomto regióne pomerne bežne vyskytuje. Pravidelné kamenné murivo navyše pôvodne nebolo omietnuté, čo len umocňovalo pôsobivosť rotundy vo svojej dobe.

Rotundy patrili v románskom období medzi rozšírený typ sakrálnej stavby. Plnili úlohu kostolov, hradných či pohrebných kaplniek – karnerov. Spájala ich základná dispozícia – loď postavená na pôdoryse kruhu. Líšili sa riešením svätyne – buď úplne absentovala, alebo bola zvýraznená len v interiéri v rámci základného kruhového pôdorysu (ako napríklad v neďalekej Bíni), resp. mala podobu samostatného

priestoru mimo kruhový pôdorys. Stretávame sa tak s polkruhovými či podkovovitými apsidami alebo kvadratickými svätyňami.

Je to práve riešenie svätyne, čo robí z rotundy v Malých Kosihách jedinečnú stavbu a príklad rozmanitosti variácií základných tvarov v románskom stavitelstve. A tiež prekvapenie pre návštevníka, keďže exteriér nezodpovedá podobe interiéru. Zvonka môžeme vidieť, ako sa k valcovej lodi pripája z východnej strany rovno ukončená svätyňa obdĺžnikového pôdorysu. Už tento tvar je veľmi nezvyčajný a má u nás analógiu len v zaniknutej stavbe v Poprade – Stojanoch. Vnútri ale zistíme, že tu stavitelia zložili dva architektonické prvky dokopy – obdĺžnikový chór a miniatúrnu polkruhovou apsidu. Na Slovensku

Kostolná veža a hlavný portál kostola

Autor: Milan Margala

nájdeme viacero románskych stavieb, ktoré majú takéto zložené svätyne, napríklad v Žiline, Žehni či Gemerskom Jablonci, všade však majú apsidu viditeľne oddelenú aj v exteriéri.

Ani valcová loď rotundy však nestojí veľmi bokom. Zachovali sa v nej dve románske okná, pričom zvyšky tretieho, na južnej strane, odkryl nedávny reštaurátorský výskum. Jej steny členia v interiéri široké oblúky slepých arkád, čo tiež nepatrí medzi bežné prvky v tomto období a zvyšuje ozdobnosť chrámu.

V priebehu 14. storočia bol interiér rotundy vyzdobený nástennými maľbami, z ktorých však reštaurátorský výskum odkryl už len fragmenty, vrátane figurálnych motívov.

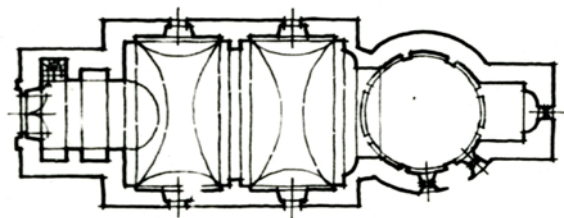
Posledné výskumy ukázali, že 17. storočie bolo pre rotundu pomerne rušným. Reštaurátori našli do omietky vyrytý letopočet 1629, čo by mohlo datovať práce na chráme či rozšírenie o loď. Do 17. storočia sú datované aj viaceré konsekračné kríže, ktoré sú dôkazom o (znovu)vysvätení chrámu. Ďalšou zaujímavosťou a jedinečným svedectvom o dobe je aj už dlhšie odkrytý nápis na severnej stene chóru svätyne, ktorý predstavuje výpočet odpustkov a podmienok na ich získanie v tomto chráme. Udelil ich pápež Urban VIII. (1623 – 1644), čo pomohlo s datovaním textu.

Niekedy v 17. storočí zrejme došlo aj k zmene patronácie na dnešné – sv. Michala archanjela. Dokladá to záznam vizitácie z roku 1697, ktorý už kostol uvádza s týmto zasvätením. K takejto zmene dochádzalo často po opätovnom prevzatí kostola od protestantov alebo aj po rozsiahlejších prestavbách.

Kým o podobe a stavebnom vývoji samotnej rotundy nie je veľa pochybností, to isté sa však nedá povedať o lodi a veži súčasného kostola. Už po druhej svetovej vojne odborníci identifikovali kvádrové murivo aj v spodnej časti veže a sčasti aj obdĺžnikovej lode. To viedlo k hypotéze, že rotunda stála v areáli hrádka, ktorého súčasťou bola aj dnešná veža kostola (jej dolná časť), vtedy ale ešte stojaca samostatne,

KOSTOL MALÉ KOSIHY OKRES ŠTÚROVO

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
MERÍTKO 1:200

Pôdorys kostola

Zdroj: archív autora

Pohľad na rotundu z vnútra kostola

Autor: Milan Margala

resp. ako súčasť opevnenia. Do súčasnej podoby mal byť potom kostol dostavaný až niekedy v 18. alebo 19. storočí, keď novopostavenou loďou prepojili do jedného stavebného celku rotundu a vežu z románskeho obdobia. Táto teória dostala vážnu trhlinu pred niekoľkými rokmi, keď odborníci našli v archívoch kanonickú vizitáciu kostola z roku 1697, ktorá spomína už stojacu loď a jej plochý strop. Zápis teda

potvrďuje, že loď museli postaviť pred uvedeným rokom. Nie je pritom vylúčené, že vznik lode kostola sa posunie ešte hlbšie do minulosti, až do stredovekého obdobia.

Za národnú kultúrnu pamiatku bol kostol vyhlásený v roku 1963. V roku 2009 sa stavba dostala do projektu MK SR na obnovu románskych rotúnd. V rokoch 2021 a 2022 sa uskutočnil historicko-architektonický a reštaurátorský výskum predchádzajúci oprave schátraných fasád kostola. Tá sa začala aj s finančnou podporou maďarskej Nadácie Gábora Bethlena v roku 2023 a nedávno bola ukončená. Farnosť Rímskokatolíckej cirkvi v Salke, pod ktorú chrám v Malých Kosihách spadá, má v pláne pokračovať v obnove renováciou strešnej konštrukcie a interiéru objektu.

Pohľad na rotundu

Autor: Milan Margala

Kostol sv. Mikuláša v Pukanci

Monumentálny sakrálny objekt, ktorý je architektonickou dominantou mesta, je situovaný v excentrickej polohe, na východnom okraji historického jadra sídla, nad cestou vedúcou z Levíc do Banskej Štiavnice, niekdajšieho centra uhorského baníctva. Južná, hlavná loď kostola zaklenutá neskorogotickou sieťovou klenbou je oproti severnej výrazne širšia. Jej pozdĺžnu os ukončuje svätyňa s jedným polom krížovej rebrovej klenby nad štvorcovým pôdorysom. Bočná loď zaklenutá krížovými klenbami má samostatný vstup a súčasne je prostredníctvom arkád prepojená s hlavnou loďou. Súbor štyroch neskorogotických krídlových oltárov v interiéri predstavuje v kontexte západného Slovenska ojedinelý jav.

Kostol v Pukanci do odbornej spisby uviedol Imrich Henszlmann, jeden z priekopníkov pamiatkovej ochrany a dejepisu umenia v Uhorsku. Neobmedzil sa iba na jeho základnú charakteristiku, vyslovil tiež hypotézu o pôvodne trojlodovej dispozícii. Za najstaršiu časť stavby považoval svätyňu hlavnej lode. Pukanec koncom 80. rokov 19. storočia navštívil aj prvý kustód Mestského múzea v Bratislave, neúnavný dokumentátor pamiatok, Jozef Könyöki. Domnieval sa, že lode kostola vznikli súčasne, keďže ich klenby niesol spoločný múr. Osobitne ho zaujala pravouhlá hlavná svätyňa, ktorej staršie analógie videl počas svojich ciest v Turci. Začiatkom 20. storočia na kostol viackrát upozornil Béla Rudnay, ktorý o ňom zamýšľal napísať knihu. Neunikol ani pozornosti architekta a pamiatkara Václava Mencla. Pôvodný pôdorysný a objemový rozsah chrámu Mencl identifikoval v južnej lodi, jej svätyňa a sakristii. Nevylúčil, že aj základy veže mohli byť položené po roku 1321. Severná loď vznikla v prvej štvrtine 15. storočia a dlhú stredovekú etapu dejín pamiatky uzavrelo zaklenutie južnej lode v roku 1510. Vôbec prvý, hoci čiastkový, stavebnohistorický výskum kostola uskutočnili v roku 2013 Michal Šimkovič a Jaroslava Žuffová. Súbežne so záujmom o stavbu sa pozornosť odborníkov sústreďovala aj na tunajšie oltáre. Škála názorov na tieto diela sa javí ako veľmi

Peter Buday

Katedra dejín výtvarného umenia, FiF UK v Bratislave

rôznorodá. Kým starší autori v nich videli práce provinčnej úrovne, neskorší výskum si začal všímať ich osobitné znaky.

Kostol sv. Mikuláša

Zdroj: <https://varlexikon.hu/bakabanya>

Pohľad na hlavnú loď kostola sv. Mikuláša

Foto: Tomáš Palkovič

Nateraz nevieme dať odpoveď na otázku, kedy vznikol možný predchodca dnešného kostola a aká bola jeho podoba. Historické pramene sú v tomto smere málopravnné. Najskoršiu zmienku nepriamo vypovedajúcu o existencii farského kostola v Pukanci nachádzame v registroch pápežských decimátorov z 30. rokov 14. storočia. Vysoká čiastka odvádzaná pod titulom pápežského desiatku (15 a pol mariek) svedčí o prosperite obce. Výstavba kostola sa však mohla spájať aj s ďalším momentom, so vznikom novej farnosti (s prevažne nemeckým elementom), ktorá sa odčlenila od staršej s Kostolom Všetkých svätých v Devičanoch (Slovenskej Bake, maď. Tótbaka).

Azda v relatívne pokojnom období prvej štvrtiny 15. storočia bola k hlavnej lodi pripojená rovnako dlhá, ale užšia severná loď. Funkcia tohto priestoru zostáva otvorená, jeho vznik ale s veľkou pravdepodobnosťou nesúvisel len s požiadavkou na zväčšenie vnútornej kapacity kostola. Dá sa predpokladať, že slúžil istému spoločenstvu (náboženskému bratstvu, cechu) alebo pri špecifických príležitostiach. Severná loď, zmieňovaná ako malý kostol (1697) či Kaplnka Korunovania

Panny Márie (1713), sa stala kaplnkou Bratstva príhovoru za duše v očistci, ktoré v Pukanci pôsobilo od roku 1733. Túto skutočnosť môžeme chápať ako neskorú odozvu staršej tradície miesta. Nedá sa vylúčiť, že v čase evanjelickej držby bola bočná loď vyhradená pre jedno z miestnych, dominantných etník. Jej priestor bol od „veľkého kostola“ oddelený zamurovaním arkád medzi loďami a ešte v roku 1713 sa v ňom nachádzala drevená kazateľnica.

Obdobie okolo polovice 15. storočia, poznamenané opakujúcimi sa zemetraseniami a epidémiami, neprialo väčším stavebným aktivitám. Navyše Pukanec a jeho okolie v máji 1442 pustošili spojené vojská jágerského biskupa Šimona Rozgoniho (Rozgonyi) a Petra Čecha z Levíc, po ktorých okolo roku 1457 nasledovali poddaní hradu Breznica. K ustáleniu pomerov došlo až ku koncu storočia. Kráľ Vladislav II. potvrdil výsady banských miest a v roku 1513 obnovil mestské privilégia Pukanca. Do tejto

Tabuľový obraz z bočného oltára Panny Márie (cca 1475)

Foto: Tomáš Palkovič

krátkej fázy stability a rozmachu možno situovať zaklenutie južnej lode klenbou, ktorej vzor je blízky klenbe v banskoštiavnickom Kostole sv. Kataríny. Z poslednej štvrtiny 15. storočia pochádza skupina krídlových oltárov, ktoré dopĺňala Golgota umiestnená na brvne v triumfálnom oblúku medzi hlavnou lodou a svätyňou.

Bohaté banské mestá sa už krátko po porážke uhorských vojsk pri Moháči stali terčom osmanských nájazdov. Neustála hrozba podnietila rozsiahle fortifikačné práce, ktoré však v hornatom teréne narážali na ťažkosti. Skutočnosťou sa nestalo ani opevnenie Pukanca v podobe, v akej ju znázorňuje najstarší zachovaný plán mesta z roku 1564. Na kresbe je okolo kostola vyznačený oválny múr, ktorý podľa Mateja Korabinského dal postaviť kremnický komorský gróf Alexej Turzo, mohol tak pochádzať ešte

z prvej štvrtiny 16. storočia. V západnej časti múru, pred priečelím hlavnej lode stála kamenná veža, v mladších písomnostiach uvádzaná ako „stará radnica“. Veža ešte koncom 50. rokov 19. storočia slúžila ako väzenie.

Vonkajšok kostola prešiel okolo polovice 16. storočia zásadnými zmenami. Presbytérium hlavnej lode dostalo vežovú nadstavbu, do nej v roku 1584 osadili hodiny. Zvýšili sa aj obvodové múry lodí. Vysoká atika kryla systém sedlových striech postavených kolmo na os kostola. Dobrú predstavu o renesančnom vzhľade objektu, ktorý zostal zachovaný až do čias jeho rozsiahlej prestavby v 19. storočí, podáva rytinová ilustrácia publikovaná v roku 1857. Spomenuté stavebné úpravy v spojení so správami o umiestnení strážnej posádky „v kostole“ naznačujú, že areál posilňoval obranu mesta, mal charakter fortifikácie. Napriek tejto premene je isté, že kostol naďalej slúžil aj bohoslužobným účelom. Zrejme už krátko po polovici 16. storočia ho spravovali evanjelici. V ich držbe zostal, s istými prestávkami, do roku 1673.

Po obnovení miestnej katolíckej fary (1688) bola koncom 17. storočia spísaná zápisnica z kanonickej vizitácie, ktorá obsahuje vôbec prvý podrobnejší opis kostola. V južnej lodi (veľkom kostole) stáli tri

Konzola nad svätyňou okolo roku 1910

Zdroj: <https://varlexikon.hu/bakabanya>

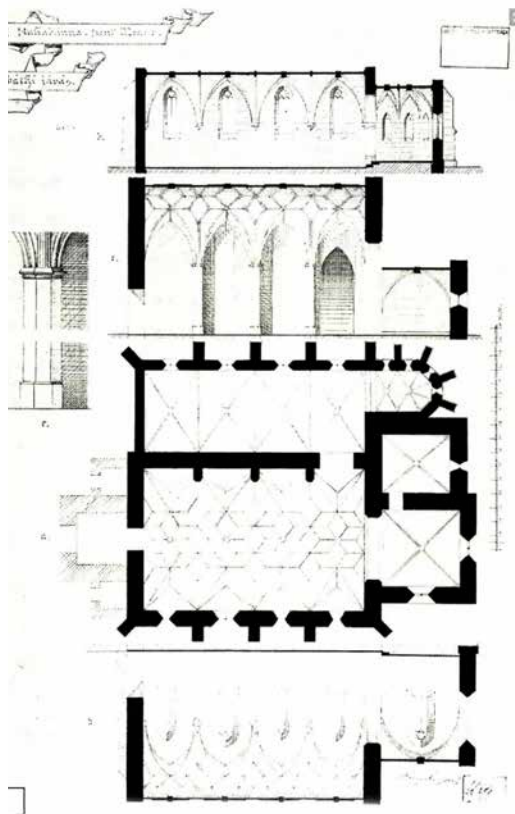
oltáre a skupina Ukrižovania, v severnej jeden oltár. V oboch lodiach sa nachádzali drevené empory, na tej v hlavnej lodi stál aj prastarý (*vetustoso*) organ. Kým na zábradlí galérie v južnej lodi boli podľa vizitácie z roku 1731 namaľované výjavy zo života Krista, na tabuliach v severnej časti to boli postavy apoštolov. Empory, ktoré vznikli zrejme v období, keď kostol patrilo evanjelikom, odstránili v roku 1911. Našťastie, je k dispozícii fotografia dokumentujúca starší stav. Záber Kornela Divalda zachytáva v západnej časti hlavnej lode dvojpodlažnú emporu s ustupujúcim druhým podlažím. V múre okolo kostola, azda nad vstupnou bránou, bola v roku 1697 situovaná aj drevená zvonica pre dva zvony. Tretí zvon visel v jednej zo štyroch nárožných bášť opevnenia.

Z roku 1754 pochádza najskoršia zmienka o „panne Margite“, údajnej zakladateľke kostola. Jej podobizeň sa mala nachádzať na severnej stene svätyně hlavnej lode, kde je vedľa barokovej kazateľnice dodnes čitateľný latinský nápis MARGARITA VIRGO / FUNDATRIX HUIUS / ECCLESIAE. Totožnosť tejto fundátorky nie je dodnes objasnená. Podobné údaje odkazujúce na starobylosť kostolov však poznáme aj z iných lokalít. Predpokladáme, že ich účelom bolo podať svedectvo o pôvode kostola v stredoveku, pred reformáciou, a tým potvrdiť nároky katolíkov naňho.

Stavbu pred rokom 1779 poškodilo zemetrasenie. Múry oslabené trhlinami vtedy stiahli železnými tiahkami. O dekádu neskôr, 22. apríla 1789, do veže nad svätyniou udrél blesk. Jej helmicu pokrýval šindeľ červenej farby a korunoval pozlátený kríž. Šindeľ bol použitý na celom kostole, na streche veže (radnice) pred priečelím, ako aj na strieške obráného múru.

V kostole a okolo neho sa pochovávalo. Pod hlavnou loďou boli situované dve krypty, tretia, upravená v zmysle tereziánskych nariadení, vznikla v západnej časti bočnej lode.

Dnešný obraz Kostola sv. Mikuláša je predovšetkým

Zameranie pôdorysu kostola v roku 1889 Józsefom Könyökim

Zdroj: <https://varlexikon.hu/bakabanya>

výsledkom obnovy uskutočnenej v rokoch 1863 – 1864. Rozsiahlemu zásahu predchádzali dielčie opravy, ako spevnenie nosných stĺpov empory (1800), opravy omietok a obielenie stien severnej lode či opravy žlabov z medeného plechu. V roku 1804 sa magistrát obrátil na Lesné riaditeľstvo úradu komorského grófa v Banskej Štiavnici so žiadosťou o odber dreva potrebného na opravy. Strecha napriek opravám žlabov zatekala, čo signalizovali mokré škvrny objavujúce sa na klenbách. Mestská rada v roku 1814 žiadala Miestodržiteľskú radu v Budíne o povolenie čerpať 560 zlatých na opravy kostola, najmä jeho severného múru. Omietka z neho opadávala, armovanie oporných pilierov sa uvoľnilo. Vizitátor v roku 1829 odporúčal zbúrať „radnicu“, ktorej stav bol životu nebezpečný.

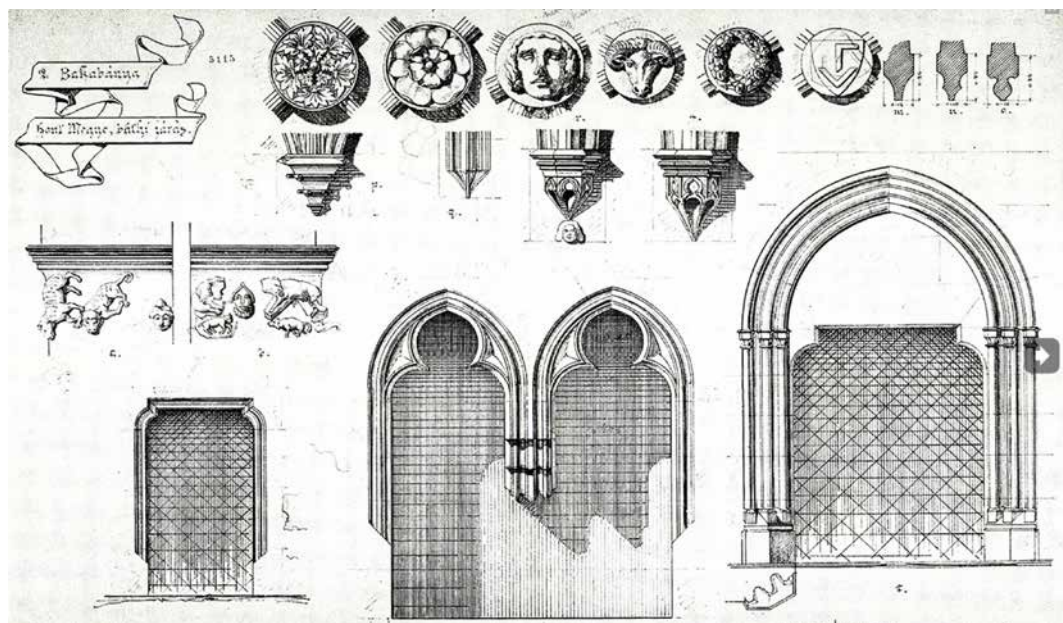
Detail stredovekého pastoforia s datovaním

Foto: Tomáš Palkovič

K zmienenej veľkej obnove sa v mestskom archíve zachoval bohatý materiál, ten však – azda viac ako o samotnom priebehu prác – farbisto vypovedá o napätí medzi evanjelickou a katolíckou časťou obyvateľstva. Mestská rada a katolícka obec sa navzájom obviňovali zo zámerného brzdenia celého procesu. Predmetom sporov sa stali najmä patronátne práva a povinnosti mesta, resp. veriacich. Prvotný impulz k renovovaniu kostola a stavbe novej veže vyšiel od ostrihomského arcibiskupa Jána Scitovského (Scitovszky). Uhorský primas radil miestnemu farárovi, aby dal „starú vežu“ posúdiť skúsenému staviteľovi, ktorý by následne vypracoval návrh a rozpočet. Úlohou bol poverený Karol Ehmann z Levíc. Magistrát sa však zdráhal pustiť do opráv. Farár Martin Veselovský (Veszelyovszky) v marci 1863 upozornil

mestskú radu na poškodenia strechy a zatekanie do severnej lode. Mesto žiadalo o urýchlenný zákrok, a to hlavne z dôvodu blížiacich sa osláv príchodu sv. Cyrila a Metoda. Mesto pod tlakom miestodržiteľskej rady, župana a arcibiskupa už nemohlo ďalej odďaľovať obnovu farského kostola. 24. septembra 1863 boli položené základy dnešnej veže, hoci ešte deň predtým na schôdzi mestskej rady zazneli pochybnosti o jej pevnosti. Niektorí murárski majstri sa obávali, že by sa mohla v budúcnosti zrútiť a strhnúť so sebou západný múr hlavnej lode. Ďalšia stavebná sezóna začala na jar 1864 odstránením veže nad svätyňou. Podľa farára Rudolfa Némethyho spôsobili padajúce kamene veľké škody vo farskej záhrade, preto žiadal materiál presunúť alebo rovno odviezť z areálu kostola. Robotníci odstránili vysoký atikový múr lodí a strechy nad nimi. Namiesto renesančných striech bola postavená dnešná, sedlová, s hrebeňom súbežným s osou hlavnej lode. Spolu s obranným múrom okolo kostola zanikla i kamená veža „radnice“. 13. júla 1864 bol na vrchole novej veže upevnený kríž, o mesiac neskôr v nej osadili aj zvony. Farári Veselovský, ako aj Némethy priebežne upozorňovali na nedostatky zistené na stavbe. Ehmannovi a jeho robotníkom vytýkali poškodenie okien, odkladanie výmeny červotočom zničených okenných rámov či nedbalosť pri pokladaní dočasnej krytiny na streche lode, dosky totiž vytrhal vietor a rozniesol ich po okolí. Obnova skončila asanovaním starej zvonice v novembri 1864, spor okolo platenia za ručné a vozové práce (katolíkov) však doznieval ešte veľmi dlho. Organ opravoval miestny evanjelický učiteľ Samuel Ďateľ, v tom istom roku (1867) bola postavená murovaná ohrada okolo kostola. Koncom 70. rokov 19. storočia boli klenbové rebrá uchytené pomocou železných pásov.

23. augusta 1893 vzplanul na slamenej streche jedného zo susedných domov oheň, ktorý sa rýchlo rozšíril na kostol. Požiar zničil strechu. Šindel, ktorý ju pôvodne pokrýval, po obnove vystriedal eternit. V roku 1911 mala pod dohľadom Krajinskej pamiatkovej komisie začať veľká renovácia pamiatky, v spisoch komisie však o nej nenachádzame

zmienky. Predpokladáme, že v tomto období bola južná časť drevenej, maľovanej empory nahradená súčasnou, kovovou konštrukciou. V poliach medzi rebrami klenby a na stenách svätyne sa realizovali figurálne maľby. V obnove sa malo pokračovať v roku 1914, čomu však zabránila vojna.

Nedotiahnutá obnova, slabá či žiadna údržba a vlhkosť v múroch stupňovaná výrazne navýšeným terénom sa v 20. rokoch 20. storočia už naplno prejavili na stave kostola. Trpela tak stavba, ako aj mobiliár. Oltáre, kazateľnicu a krstiteľnicu v roku 1923 obhliadol kutnohorský rezbár a konzervátor Bohumil Bek, ktorý v medzivojnovom období často prichádzal na Slovensko plniť úlohy zadané Štátnym referátom na ochranu pamiatok. V súvislosti s financovaním obnovy sa objavili úvahy o predaji dvoch krídlových oltárov štátu, čo však miestni veriaci jednohlasne odmietli.

Referát na ochranu pamiatok odporúčal farskému úradu osloviť architekta Michala Milana Harminca, ktorý mal skúsenosti s historickými sakrálnymi stavbami. Farár Stanislav Harangozó sa však v roku 1934 obrátil na Jána Czajhána z Banskej Štiavnice,

Kresby vybraných gotických prvků v kostele od Józsefa Könyökiho z roku 1889

Zdroj: <https://varlexikon.hu/bakabanya>

ktorý sa chystal chopiť príležitosti, no projekt bol referátom pamiatok zadaný Metodovi Zoubkovi, autorovi evanjelického kostola v Pukanci. Zoubkov program okrem iného rátať s čiastočným otvorením arkád medzi loďami. Klenbové rebrá plánoval pomocou oceľových prútov upevniť na železobetónovú konštrukciu vytvorenú v podkroví. V spojitosti so zamýšľanou obnovou ožili konflikty známe zo 60. rokov 19. storočia. Zoubkov nerealizovaný návrh sa stal, s istými korekciami, východiskom pre obnovu v rokoch 1940 – 1941 pod dohľadom architekta Bociana z Nitry. Z tohto obdobia pochádza zachovaná úprava vonkajšieho plášťa kostola, ktorý bol omietnutý hladkou cementovou omietkou. Kamenné prvky očistili od náterov a omietok, chýbajúce alebo výrazne poškodené detaily z kameňa sa nahrádzali kusmi z betónu. Zmienené, tvrdo pôsobiace, materiálovo aj technicky diskutabilné zásahy čiastočne potreli stredoveký charakter stavby.

Autor pôsobí na Katedre dejín výtvarného umenia Filozofickej fakulty UK v Bratislave.

Pastofórium. Kresba Józsefa Könyökiho z roku 1889

Zdroj: <https://varlexikon.hu/bakabanya>

Použitie zdrojov

- Bakács, István János: Hont vármegye középkori egyházas helyei. In: *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv 1942 – 1943 (V. kötet)*. Budapest: MKTM, Stephaneum 1943, s. 9 – 23.
- (ed.) Bardoly, István – Cs. Plank, Ibolya: A „szentek fuvarosa.” *Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei 1900 – 1919*. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal 1999.
- (ed.) Borovszky, Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város*. Budapest: OMT 1898.
- Buday, Peter: *Kostol sv. Mikuláša v Pukanci, výsledky archívno-historického výskumu*. Nepublikovaný materiál, súčasť dokumentácie stavebnohistorického výskumu pamiatky (autor Mgr. Michal Šimkovic, Ing. arch. Jaroslava Žuffová, CSC., 2013)

(ed.) Forster, Gyula: *Magyarország műemlékei. II. kötet.*

A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Zostavil Péter Gerecze. Budapest: Hornyánszky Viktor 1906.

Henszlmann, Imre: *Uti jegyzetek*. In: *Archaeologiai Értesítő*, XII. kötet, Budapest: MTA 1878, s. 247 – 251.

Mencl, Václav: *Středověká města na Slovensku*. Bratislava 1938.

Méry, Gábor – Jankovics, Marcell: *A bakabányai Szent Miklós-templom*. Budapest: Méry Ratio 2012.

Štefánik, Martin – Lukačka, Ján a kol.: *Lexikon stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava: Historický ústav SAV 2010.

Švolíková, Marta: *Príspevok k dejinám pukanského opevnenia*. In: *Acta Musei Tekovensis / Zborník Tekovského múzea v Leviciach VI*. 2006, s. 1 – 8.

Tolnai, Gergely: Újabb adatok a magyarországi erődített templomok adattárához. In: *Castrum*, 2005, č. 2, s. 31 – 50.

Zamurovaný južný portál hlavnej lode

Zdroj: <https://varlexikon.hu/bakabanya>

Stredoveké kostoly južného Hontu

Hoci búrky dejín dlhý čas pustošili mnohé naše stredoveké kostoly, stále nám tu zostalo nemálo spomienok na staré časy. Niektoré sa zachovali vo svojej plnej kráse, aj keď možno s menšími poškodeniami, niektoré sa zachovali len vo fragmentoch, či už ako súčasť novších kostolov, alebo ako ruiny. Ruiny, ktoré ešte stále odolávajú neúprosnému zubu času a niekedy, žiaľ, i vandalizmu.

Lucia Bandziová

Kostoly a dva kláštory, ktoré Vám predstavím, sa nachádzajú v dnešnom Maďarsku, v niekdajšom južnom Honte. Všetky z nich ochraňujú hory a lesy pohoria Beržeň (Börzsöny), ktoré akoby ešte pridávali na krásu a posvätnom duchu týchto miest. Pri výstupe schodiska v kostole v dedinke Bernecebaráti sa nám pred očami rozprestrie krásna scenéria lesov a hôr, v Nagymarosi si môžeme vychutnať jedinečné ovzdušie prepojenia Dunaja a pohoria Börzsöny, pri vyhľadávaní ruín kláštora pri Kóspallagu priamo v horách, sa môžeme na chvíľu cítiť ako objavitelia. V každom ohľade, tieto miesta si zaslúžia, aby sa na ne nezapadlo.

Poszostatky kláštora Pavlínov v Kóspallagu

Zdroj: archív autorky

V stredoveku význam kostola presahoval pojem „svätého miesta“. Na začiatku stredoveku bol kostol často jedinou kamennou stavbou v celom okolí, kostolnú vežu bolo vidieť zďaleka. V nedeľu sa v ňom zhromaždili ľudia z celého kraja a stavba zároveň chránila obec. Architektonický štýl románskeho obdobia v 11. až 13. storočí definoval cirkevnú a svetskú architektúru Európy. Charakteristickými svetskými stavbami tejto doby boli obytné vežovité domy zámožných mešťanov a šľachticov, opevnené kláštory a hrady. Najvýznamnejšou stavbou bol však kostol. Ako stavebný materiál v cirkevnej architektúre sa zvyčajne používali ťažké, pevné kamene. Stavba kostola si vyžadovala veľmi starostlivú prácu a razom sa kameňosochárstvo stalo umením. Kamenné prvky boli najskôr vytesané podľa šablón a následne očíslované, aby sa poznalo ich presné vnútorné umiestnenie. Zvlášť náročná bola stavba klenieb a vyrezávanie a umiestnenie vrchného kameňa. Jedno z opatrení kráľa Štefana I. sv. nariaďuje postaviť kostol v každých 10 dedinách po celej krajine. Aj keď nie je známe, do akej miery sa to podarilo, nepochybne to bol silný stimul pre všeobecné rozšírenie výstavby kostolov v románskom slohu.

Ak si lepšie všimame architektúru kostolov v južnom Honte, môžeme skonštatovať, že región má jedinečný architektonický štýl. Tak, ako v mnohých

oblastiach nielen regiónu Hont, žili v tomto prostredí vedľa seba po stáročia rôzne národy. V tomto okolí to bolo predovšetkým nemecké obyvateľstvo, Maďari a Slovania. Prichádzajúce nemecké obyvateľstvo, ktoré prišlo vo viacerých vlnách a ktoré pochádzalo najmä z banských miest Saska a Bavorska, prinieslo so sebou aj svoje umenie a architektúru. Pekný príklad kultúrnej a etnickej rozdielnosti obyvateľstva nám naskytne napríklad dedina Nagybörzsöny (nem. Deutschpilsen/Altpilsen/Bersen), kde boli v stredoveku postavené dva kostoly. Jeden bol postavený ešte v ranom stredoveku pôvodným obyvateľstvom, druhý v 13. storočí novým, nemeckým obyvateľstvom.

V 12. storočí sa pod francúzskym vplyvom stavali čoraz otvorenejšie, priestrannejšie, gotické kostoly. Tento architektonický štýl sa do nášho regiónu dostal až neskôr, a v centrálnych oblastiach Európy prežíval svoj rozkvet v 14. a 15. storočí.

Bernecebaráti

Obec vznikla spojením sídiel Bernece a Baráti, ležiacich pri brehoch potokov Kemence a Bernece. Listiny spomínajú Bernece prvýkrát v roku 1245 a ďalšie farnosť Bernecze v roku 1337. Usadlosť a k nej patriace príjmy vlastnil arcibiskup z Ostrihomu od roku 1283 až do konca stredoveku. Podľa výkopových pozorovaní Gyulu Novákiho na 185 metrov vysokom brale s názvom „Templomhegy“ (kostolný vrch) sa nachádzalo v 10. a 11. storočí významné hradisko, ktoré bolo obohrnané valom s palisádami. Na základe nálezov zaniklo koncom 11. storočia alebo začiatkom ďalšieho storočia a na jeho južnom konci bol následne postavený kostol. Bolo to zrejme okolo roku 1156, o čom sa môžeme dočítať u Borovszkého, ktorý píše: „jeho prvý kostol pripomína list kráľa Gejzu II., ktorý Benediktínom potvrdzuje pozemok darovaný v roku 1156 a kostol, ktorý tu bol postavený.“. Nie je známe, komu bol kostol zasvätený. V 14. storočí bol prestavaný v gotickom slohu a okolo roku 1770 do barokového slohu a tiež bol vtedy zasvätený Nanebovzatíu Panny Márie.

Gotický portál kostola v Bernece

Zdroj: archív autorky

Kostol bol postavený medzi dvoma kopcami dnešnej kalvárie. Jeho portál je románsky, okná štrbinové. Kostol je obohrnaný kamenným múrom, čo dokazuje, že slúžil v stredoveku ako obranné miesto. Za najstaršiu časť opevnenia považujú archeológovia jeho južnú stranu. Na jeho východnom konci, vedľa novovytvoreného portálu, bol do vedľajšieho múru zabudovaný kameň s datovaním roku 1659.

Loď kostola mala pôvodne trámový strop. Zaklenutá bola sakristia a svätyňa, ktorú v neskoršom období prestavali. Veža kostola bola pristavaná k lodi pravdepodobne v období gotiky. V roku 1928 bol objavený zamurovaný románsky portál. Nie je isté, či stojí na svojom pôvodnom mieste, no jeho podoba je typická pre 13. storočie. Historik umenia Lajos Bozóki na základe výskumu z roku 2006 považuje portál za sekundárnu kompozíciu.

Kemence

Po príchode starých Maďarov dostal za svoje služby Kemence aj s okolím rod Hunt-Poznanovcov. Názov osady sa prvýkrát spomína v súpise desiatkov z roku 1156 ako majetok Ostrihomskej arcidiecézy. V roku 1232 pripojil panovník Ondrej II. Kemence k svojmu majetku so sídlom na Zvolenskom hrade. Neskoršia listina z roku 1319 uvádza medzi majetkami ostrihomskej arcidiecézy aj usadlosť Kemencze. V 14. storočí v dôsledku oslabenia centrálnej moci pustošili vidiek lúpežní „drobní králi“, medzi ktorými bol aj Matúš Čák z Trenčína.

Múr zaniknutého kostola v Kemence

Zdroj: archív autorky

Múr zaniknutého kostola v Kemence

Zdroj: archív autorky

Žiaľ, k stredovekému kostolu v obci Kemence osud nebol láskavý. Zostali po ňom len nepatrné zvyšky lode kostola a obranného múru. Niekdajší stredoveký kostol z 12. storočia s kazetovým stropom a zaklenutou svätyňou stál na mieste dnešného kostola, postaveného v roku 1769. K pôvodnému stredovekému kostolu, pochádzajúcemu z čias Štefana I., veľa písomností nenájdeme. V 15. storočí došlo k jeho prestavbe v gotickom slohu. Dodnes sa zachovala už len severná a východná strana obvodového múru s 5 piliermi na južnej strane. Ďalej široký polkruhový portál zo 16. storočia a vedľa neho zamurovaný gotický portál. Na mieste bývalej svätyne je dobre viditeľná priehlbina. Dĺžka steny južnej lode bola 14 metrov. Zo štvorcovej veže s pôvodnou hrúbkou steny 140 cm, predstupujúcou pred priečelie, taktiež nezostalo nič.

Nagybörzsöny

Prvá písomná zmienka o obci pochádza z roku 1138, v listine kráľa Bela II. (zvaný „slepý“). Z tejto listiny sa dozvedáme, že otec kráľa Bela II., knieža Álmoš (chorvátsky kráľ 1091 – 1096 a nitrianske knieža 1095 – 1108), založil prepošstvo v obci Dömös, ktorému darovali v roku 1108 dvaja obyvatelia pochádzajúci z tejto obce koč a koňa. Ďalšia písomná zmienka pochádza z roku 1293 a spomína obec už ako majetok arcidiecézy v Ostrihome.

Gotické okno na južnej strane Banického kostola

Zdroj: archív autorky

Západný portál Banického kostola s reliéfom erbu baníkov

Zdroj: archív autorky

Prvým nemeckým „hospes“ (hostia s určitými privilégiami) sem mohli prísť už v druhej polovici 12. storočia, no presný čas ich osídlenia ani totožnosť zemepána, ktorý ich pozval, nie sú známe. Na základe doterajšieho výskumu je isté, že v XIII. storočí boli v Nagyörzsöny už dva kostoly. Kostol zasvätený kráľovi Štefanovi I. svätému postavili pravdepodobne maďarskí veriaci, kostol sv. Mikuláša (predchodca dnešného Banického kostola) postavili pravdepodobne Nemci.

Kostol sv. Mikuláša – Banický kostol

V 60. rokoch 20. storočia sa pri pamiatkovom výskume a reštaurátorských prácach realizovaných v Banickom kostole zistilo, že kostol z 13. storočia bol pôvodne menší, ako je dnešný. Má rovný uzáver svätyne. Severná a južná stena jeho lode a severná stena jeho svätyne sa zhodovali s tými dnešnými. Jeho steny boli postavené nerovnomerne, ich hrúbka sa pohybovala medzi 0,6 až 0,8 metra. Pôdorys tejto menšej stavby bol pri obnove vyznačený tehľami na podlahe. Nárast bohatstva a tiež počtu

veriacich kostola sv. Mikuláša im umožnil premeniť a rozšíriť svoj kostol niekedy v priebehu 15. storočia. Vnútroštná dĺžka lode, ktorá bola predĺžená na západ, bola 14,3 metra, jej šírka zostala nezmenená, jej steny sú hrubé 0,8 až 1 meter. Južný a východný múr svätyne bol zbúraný, severný múr bol použitý pri výstavbe nového polygonálneho presbytéria zaklenutého hviezdicovou klenbou. Severne od presbytéria bola postavená sakristia. Do kostola sa vchádzalo severným portálom, ktorý mal lomený oblúk. Nad gotickým západným portálom, ktorý má tiež lomený oblúk, vidno klin a kladivo skrížené v polkruhovom poli. Kostol dostal svoje súčasné meno podľa tohto banického znaku. Pri prestavbách, ktoré prebiehali v období gotiky, v 15. – 16. storočí, vznikli gotické lomené okná na juhovýchod od oltárneho priestoru a na juh od neho.

Kostol sv. Štefana

Kostol sv. Štefana je jedným zo skvostov vidieckych kostolov, ktorý si zachoval svoju pôvodnú

stredovekú podobu. Postavený bol z kvádrového muriva v 13. storočí v dvoch periódach. Pôvodná dispozícia kostola sa skladala okolo roku 1200 z lode štvorcového pôdorysu a svätyne s apsidou. Neskôr, tesne po vpáde tatárov, bola pristavaná veža. Svätyňa aj veža poukazujú na zručných staviteľov, napríklad koncha z kamenných prvkov, vyhotovenie južného portálu a dizajn detailov veže. Markantným znakom románskeho staviteľstva je osemnásť hláv mužov viditeľných na vonkajšej rímse poloblúkovej apsidy, ktoré sa nachádzajú v oblúkovitých výklenkoch. Výklenkov je devätnásť, jeden je prázdny. Údajne sa za čias tatárskych bojov do blízkosti dediny dostali devätnásť tatárskych bojovníci, z ktorých osemnásť miestni obyvatelia chytali a sľali. Prázdny výklenok bol prichystaný pre posledného bojovníka, ktorému sa podarilo ujsť. V 15. storočí bolo vybudované okno na južnej strane apsidy. Pod chórom smerom k veži je neskoro-gotický portál. Obranný múr kostola bol postavený v 17. storočí.

Pri obnove získala stavba sedlovú strechu lode a ihlanovú krytinu veže. Veža má štvorcový pôdorys a tri podlažia. Na prízemí je západný portál, v západnej stene prvého poschodia malé okrúhle okno. Všetky štyri strany jeho druhého a tretieho poschodia zdobia biforióvé okná. Loď kostola má tri polkruhové románske okná. Okolo svätyne a lode obieha sokel, ktorý uzatvára polvalcový oblúčkový vlys. Tento polvalcový element rámuje aj južný portál. Polkruhový tympanón južného portálu zdobí šesťlaločný vyrezávaný oblúk, v strede je vytesaná stopa rovnoramenného kríža.

Vo svätyni a na stenách lode sa našli fragmenty stredovekých fresiek, ktoré boli vytvorené niekedy v 13. storočí, pri ukončení stavby veže. Budova kostola sa v 20. storočí dostala do kritického stavu. V 50. rokoch 20. storočia začala stavba klesať, v roku 1992 bola na kostole spozorovaná porušená statika. V roku 1996 došlo k záchranným prácam na kostole a tým sa podarilo zachrániť stavbu aj pre ďalšie generácie.

Hviezdicová klenba kostola Sv. Kríža – Nagymaros

Zdroj: archív autorky

Nagymaros

Kostol bol postavený niekedy v prvej polovici 14. storočia, prvýkrát ho spomína listina z roku 1331. Predpokladá sa, že v Nagymarosi, ktorý získal mestské privilégia už v 14. storočí, bol prvý kostol postavený už pred písomnou zmienkou z roku 1331. Nasvedčujú tomu nálezy získané medzi rokmi 1960 – 1972, počas archeologických výskumov. Podľa nich sa dá predpokladať, že kostol zo 14. storočia stojí na mieste skoršieho. Neskôr pre nárast počtu ľudí a prestíže osady bol postavený kostol s malým pôdorysom, loďou a plochým stropom. Na južnej strane kostola, ktorý je dnes viditeľný, sa pri archeologickom výskume našli pozostatky malého kostolíka typického pre koniec 12. storočia. Pri následnej výstavbe boli zničené dve okná a vstupný portál južnej fasády. Tento kostol mal apsidu, ktorá je pod terajšou podlahou. Pôvodný kostol bol postavený niekedy v čase tatárskeho vpádu a neskôr bol vyvýšený. Rozvoj mesta v 14. storočí si vyžiadalo rozšírenie kostola, ktoré prebiehalo v niekoľkých etapách v 14. – 16. storočí. Už listina z roku 1324 spomína stavbu bez veže, ktorej patrónom bol v tom čase sv. Martin.

Jeho vežu začali stavať koncom 14. storočia a podľa letopočtu na jej vrcholovom kameni bola dokončená

Mapa oblasti Toronyalja

Zdroj: archív autorky

v roku 1509. V strede okolo vrchného kameňa vidieť anjelov, serafínov a symboly štyroch evanjelistov. Na bočnej stene bola umiestnená sgrafitová verzia medirytiny od Hufnagela (flámskeho rytca a malíara) z roku 1595, v skutočnosti zobrazuje Visegrád, ale zreteľne na ňom vidíme kostol Nagymarosu. Pôvodne štvorposchodová veža je zvnútra zaklenutá hviezdicovou klenbou. Na pravej strane lode kostola sa nachádza zamurované ostenie gotického portálu s datovaním roku 1504.

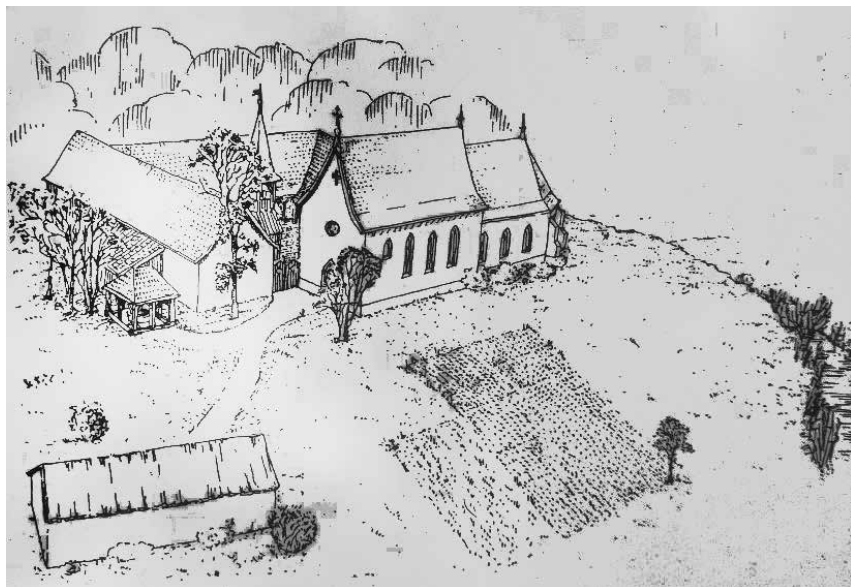
Na severnej stene sa zachoval neporušený okenný systém z rozšírenia kostola zo 14. storočia. Dvojrad okien naznačuje, že na tejto strane lode bola aj bočná empóra. Kostol bol opäť prestavaný koncom 15. storočia, jeho loď bola predĺžená o jednu časť na východ a bola postavená nová, polygonálna svätyňa, na ktorej sa nachádza vysoké, dvojdielne, lomené okno na každej z troch stien.

V listine Pia II. z roku 1461, ako aj v mennom zozname trnavskej synody z roku 1562 a súpise Petra Pázmánya z roku 1629 sa Maros spomína ako farnosť patriaca pod jurisdikciu ostrihomského arcibiskupa. Počas tureckých čias sa medzi obyvateľstvom začala rozširovať reformovaná viera helvétskeho vyznania (kalvínska), v roku 1587 sa kostol dočasne dostal do ich pôsobnosti.

Kostol, poškodený počas tureckého plienenia, bol začiatkom 70. rokov 18. storočia barokovo preklenutý. V tom čase získal aj barokové zariadenie. Kostol bol následne zasvätený Svätému Krížu. Archeologický výskum z roku 1964 poukázal na fakt, že kostol bol obohnaný obranným múrom. V okolí kostola sa našli aj hroby, majetnejší mešťania boli pochovaní v krypte pod kostolom.

Paulínsky kláštor v lokalite Toronyalja

Kláštor Toronyalja, čo v preklade znamená miesto pod vežou, dostal svoje meno podľa malého opevnenia (opevnenej veže) z čias Arpádovcov, ktoré sa

Náčrt pavlínskeho kláštora v Kóspallagu

Zdroj: archív autorky

nachádzalo 300 metrov od neho. Toto opevnenie sa volalo Bibervár (hrad Biber). Hrad bol s najväčšou pravdepodobnosťou vyludnený už začiatkom 15. storočia, keďže v tom čase bol na druhej strane potoka vybudovaný paulínsky kláštor a s istotou vieme, že mnísi si svoje posvätné miesta budovali ďaleko od obývaných oblastí, zvyčajne v hĺbinách lesov.

V roku 1246 sa Blahoslavený Eusébius Ostrihomský (Boldog Őzséb) zriekol všetkého svojho majetku a so súhlasom ostrihomského arcibiskupa odišiel do okolitých kopcov pohoria Piliš žiť životom pustovníka v jaskyni. Na podnet vízie, ktorá sa mu zjavila počas rozjímania, zjednocuje pustovníkov z okolitých hôr a pri dnešnej dedine Kesztlőc – Klastrompuszta zakladá kláštor (Kesztlőc sa nachádza neďaleko od Toronyalje, na druhom brehu Dunaja). Za patróna a svoj príklad si zvolil sv. Pavla, prvého pustovníka. V roku 1308 pápež Klement V. potvrdil pre Rád paulínov regulu sv. Augustína.

O kláštore zasvätenom svätému Michalovi sa nezachovalo veľa informácií. Podľa predpokladov mohol

byť majiteľ hradu a okolia niekto z blízkej dediny Toronyalja. Spojenie medzi oboma budovami umocňuje fakt, že kamene veže boli použité aj na stavbu kláštora.

Oblasť južného Börzsönyu, ktorá bola za Árpádovcov pomerne husto osídlená, sa začiatkom 14. storočia stala takmer úplne neobývanou. To umožnilo Paulínskemu rádu, založenému v Uhorsku a fungujúcemu podľa prísnych pravidiel pustovníctva, založiť

v regióne dva kláštory: Nostru (dnes Márianosztra) a Toronyalja. Navyše od polovice 14. storočia hrala podpora kráľa Ľudovíta Veľkého obrovskú úlohu ako v rozkvetení najbližších kláštorov, tak aj v posilňovaní úlohy paulínskeho rádu vôbec.

Presný čas založenia tohto kláštora nie je známy. Prvý písomný údaj je z roku 1381, posledná zmienka je z roku 1539. Ďalšia písomná zmienka o paulínskom kláštore pochádza z roku 1437 a rovnako ako neskoršie záznamy pozostáva zo zoznamu donácií určených pre kláštor. Hrad v okolí sa dostali do tureckých rúk okolo roku 1540 a kláštor bol pravdepodobne najneskôr v tomto období vyludnený, o čom svedčí aj skutočnosť, že Toronyalja sa už v súpise Turkov na konci 16. storočia spomína ako pustatina. Kláštor sa v dokumentoch objavuje ešte raz, keď okolo rokov 1686 – 1687 Paulíni neúspešne žiadali cisára o potvrdenie svojich starých kláštorov v oblasti Budína, vrátane toho v Toronyalji.

Archeologický výskum uskutočnený v 80. rokoch 20. storočia odhalil, že tu mohol stáť stredne veľký kláštor. Bývalý komplex budov má podlahovú plochu 682 m². K severnej strane východného kostola bola pripojená obdĺžniková krížová chodba. Kostol

bol pravdepodobne postavený v 14. a 15. storočí. Svätyňa kostola bola neskôr rozšírená. K budove nepravidelného obdĺžnikového tvaru bolo zo severu pripojené kláštorné krídlo s rozmermi cca 35 × 28 metrov.

Doterajšie archeologické výskumy viedla v rokoch 1985 až 1987 Zsuzsa Miklós. Vďaka nej je známy pôdorys budovy a príslušenstvo bývalého hospodárstva kláštora. Išlo o rybník, mlynské jamy, z ktorých časť viedla do skaly vytesanej podzemnej chodby, ďalej mlyn a 20 metrov hlboká kamenná studňa. Kedysi mohla byť studňa na nádvorí: dnes je to jediná pamiatka kláštora, nič iné z kláštora (až na niekoľko kameňov roztrúsených po okolí) nezostalo. V studni sa našlo nespočetné množstvo cenných nálezov, ako napríklad nôž s drevenou rukoväťou, kosák, časť vozíka, visiaci zámok, cínová konva. K studni sa viaže aj legenda, podľa ktorej boli kláštory Nostra a Toronyalja spojené tajnou chodbou a mníši utekajúci pred Turkami v nej a v hĺbinách studne ukrývali svoje poklady.

Márianosztra – kláštor rádu Paulínov

Kráľ Ľudovít Veľký dal v roku 1352 postaviť v dnešnej Márianosztre kláštor pre Paulínov, jediný mužský mníšsky rád založený v Uhorsku. Vedľa kláštora postavil kostol na počesť Panny Márie. Podľa kroník histórie rádu bol miestny kláštor obľúbeným miestom spomínaného panovníka. Celá osada bola pomenovaná po kostole a jeho patrónovi. Po latinsky: Maria nostra, čo v doslovnom preklade znamená Naša Mária, svätá Bohorodička.

V roku 1366 daroval Ľudovít Veľký kláštoru majetky pri Hrone v Géni a v Čate spolu s mlynom. Potom, krátko pred svojou smrťou, v roku 1380, dal clo a prievoz zo Sobu spolu s kaštieľom k dispozícii kláštoru Paulínov v Nostre. Ustanovil tiež, že o kontroverzných otázkach sa má rozhodnúť v prospech Paulínov. V roku 1377 založil pri Bratislave (dnes Marianka) kláštor Máriavölgy, ktorý sa dostal pod dozor nostrovského konventu, tým ho pozdvihol do hodnosti vikariátu.

Na čele každého kláštora (conventus alebo domus) stál prior, ktorého úlohou bolo riadiť a udržiavať kláštor. Niektoré kláštory boli vikariáty, čiže viaceré kláštory patrili pod dohľad hlavného vikára. Pôsobnosť vikára z Nostry sa rozšírila na kláštor sv. Ondreja v Máriavölgy (dnes Marianka), Toronyalji a Visegráde. Turci obsadili Budín v roku 1541 a v roku 1544 sa do rúk Osmanov dostali aj neďaleké hrady Nógrád a Visegrád. V týchto časoch zrejme paulínski mníši z Nostry utiekli. Opustený kláštor a kostol sa počas tureckých vojen rozpadli.

Do Nostry sa Paulíni vrátili v roku 1711, kde sa krátko začala baroková prestavba pozostatkov kostola a príľahlého kláštora, pri ktorej sa zachovala bývalá gotická svätyňa. Kostol bol vysvätený v roku 1729. Po rozpustení kláštora Jozefom II. fungoval kláštorný komplex ako ženská väznica a o odsúdené sa starali sestry vincentky, ktoré tu slúžili.

Použitá literatúra:

- Borovszky, Samu: *Magyarország vármegyéi és városai / Hont vármegye és Selmeczbánya* (Magyarország vármegyéi és városai, 1906)
- Csáky Károly: *A Dunától a Szigetvárig*, KT Könyv- és Lapkiadó Kft., Komárom, 2003.
- Csáky Károly: *Szakrális emlékeink nyomában III*, Liliium Aurum, dunajská Streda, 2010.
- Csáky Károly: *Szakrális emlékeink nyomában IV*, Liliium Aurum, dunajská Streda, 2011.
- Csáky Károly: *Isten háza és szolgálói*, Liliium Aurum, dunajská Streda, 1993.
- Dinnyés-Kővári-Kvassay-Miklós: *Magyarország régészeti topográfiája: A szobi és a váci járás*, 9. kötet.
- Garami Mária: *Nagymaros műemlék temploma*, GarmonText Lap- és Könyvkiadó, Nagymaros, 1995.
- Granasztói György: *A középkori magyar város*, Gondolat könyvkiadó, Budapest, 1980.
- Rados Jenő: *Magyar építészettörténet*, TERC Kft., Budapest, 2013.
- <https://kozeppkoritemplom.hu/>

Stredoveké epigrafické pamiatky v Honte

Vývoj písomnej a analogicky aj epigrafickej kultúry ovplyvňovali významné spoločenské a hospodárske zmeny. Práve pre ne sa písomná kultúra nevyvíjala lineárne a obdobia literality sa striedali s obdobiami iliterality, resp. semiliterality. Epigrafické nápisy, zaznamenané na nepaleografických materiáloch (t. j. iných ako papyrus, pergamen a papier), vznikali aj mimo centier spisomňovania a boli prístupné širšej verejnosti, na rozdiel od kodikologických a diplomatických písomností, určených pre vzdelanú elitu. Ich výskyt tak do istej miery reflektuje všeobecnú úroveň gramotnosti.

Ján Korekáč

Katedra archivníctva a muzeológie, FiF UK v Bratislave

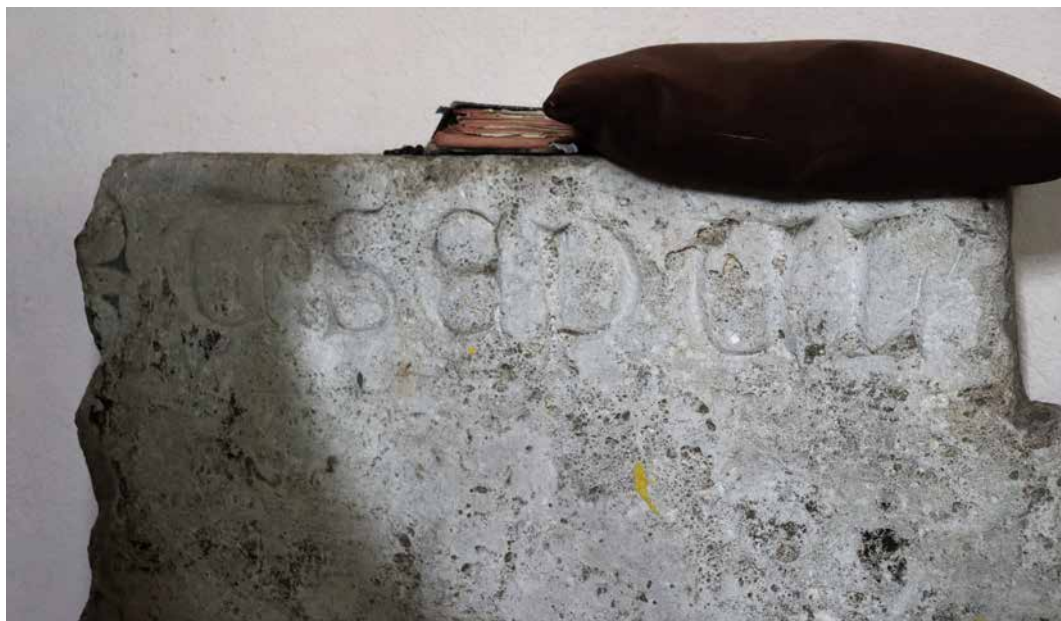
Začiatky stredovekej epigrafickej kultúry (9. – 13. stor.)

Po skončení rímskeho susedstva, keď písomné pamiatky pravidelne prenikali za Dunaj, došlo v ranom stredoveku k výraznému limitovaniu používania písma a v periférnych oblastiach je možné predpokladať dokonca jeho absenciu až na niekoľko storočí. Najstaršie stredoveké nápisy sa aj na území Hontu dostávali prostredníctvom importovaných nosičov, predovšetkým mincí. Vzhľadom na ich sériový charakter nie sú mince štandardným epigrafickým nosičom, no v období absencie štandardných epigrafických pamiatok je práve na minciach, prípadne pečatiach, možné sledovať vývoj nápisovej kultúry. Zaujímavým príkladom z hontianskeho regiónu je nález ranostredovekých mincí v obci Zemiansky Vrbovok. Tento poklad obsahoval mince z Byzancie vyrazené za vlády Konstansa II. (641 – 668) a Konštantína IV. (668 – 685). Nápisy na týchto minciach boli vyhotovené v ranostredovekej kapitále, resp. majuskule, ktorá zreteľne vychádzala z antickej kapitály, no nedodržiavala striktnie jej kánon. Nápisy na importovaných minciach či iných predmetoch

však nereprezentujú úroveň domácej písomnej kultúry. Prvé náznaky postantickkej obnovy využívania písma v širšom regióne súviseli až s aktivitami kresťanských misionárov v 9. storočí, keď sa v spoločnosti začali objavovať prvé texty (semiliterátna epocha). Po rozpade Veľkej Moravy sa však na začiatku 10. storočia z nášho regiónu používanie písma opäť vytratilo (iliterátne obdobie), a to až do novej vlny kristianizácie na prelome 10. a 11. storočia. Semiliterátny charakter spoločnosti, kde písané aj ústne tradovanie informácií existovali paralelne, pretrval aj v Honte minimálne do 13. storočia. Z tohto obdobia pochádzajú napríklad vrcholnostredoveké nápisy na minciach z krupinského pokladu, v ktorom boli nájdené platidlá už uhorskej proveniencie vyrazené v 2. polovici 12. až 1. polovici 13. storočia. Najstaršie z mincí sú denáre Bela III., ktorých nápisy boli realizované v románskej majuskule. Nápis na averze znie + BELA REX – Kráľ Belo a na reverze + MONETA – minca/platidlo. Štandardné epigrafické pamiatky, ktoré nevznikli sériovou výrobou, sú v Honte známe až z obdobia gotiky.

Vrcholný stredovek (13. – 15. stor.)

Gotická fáza vývoja písma bola výrazne ovplyvnená estetickou gotického umeleckého slohu. Štíhle

Detail nápisu vo vrcholnogotickej majuskule na náhrobnej doske Alberta z Pukanca (1320 – 1329)

Autor fotografie: Ján Korekáč

a vysoké tvary, ktoré sú charakteristické pre gotickú architektúru, sa prejavili aj v písme tej doby. Nápisovú kultúru okrem prieniku gotiky formovali aj kultúr-nospoločenské zmeny ako laicizácia školstva, mes-totvorný proces či regionálne hospodárske aktivity.

Najstaršie známe gotické písmo na štandardnej epigrafickej pamiatke v Honte je ranogotická majuskula. Toto písmo bolo objavené na striebornej prstencovej objímke rukoväte noža a na pečatidle, ktoré boli nájdené v lokalite Glanzenberg nad Banskou Štiavnicou. Nález noža je datovaný do prelomu 13. a 14. storočia až 2. polovice 14. storočia. Nápis je interpretovaný ako + MARIA GRAC(IAE) – *Mária milosti* a obsahuje typické znaky ranogotick-kej majuskuly, čo zužuje datovanie skôr do prelomu 13. a 14. storočia. Pečatidlo, datované rovnako na prelom 13. a 14. storočia, už vykazuje aj znaky vr-cholnogotických písmen, ako uzatvorené tvary E, C a L s typickými trňmi vrcholnej gotiky. Text na ňom prezrádza, že patrilo kňazovi Henrichovi zo Žiliny.

Nápis znie: + S(IGILLUM) · HENRICI · P(RES)B(I-TE)RI // D(E) · SELLINA – Pečať Henricha, kňaza zo Žiliny. Podobný príklad pečatidla, v tomto prí-pade v podobe pečatného prsteňa, bol objavený v Sazdiciach. Nápis má už jasné vrcholnogotické prvky a nesie nápis: +NO(M)I(N)E B(EATE) M(A-RIE) REBV(S) – *Menom blahoslavenej Márie*. Vý-skyt nápisov na laických predmetoch počas vrchol-ného stredoveku naznačuje význam mocenských centier, ktorých majitelia zhromažďovali umelecky hodnotné predmety, niektoré aj s nápismi. Väčšina nápisov sa však až do konca stredoveku spája s cir-kevnými stavbami, v ktorých sa sústreďovali jedno-ducké nápisové pamiatky v podobe mobiliáru, ná-stenných malieb, liturgických predmetov a stali sa aj reprezentačnými priestormi pre sepulkrálne pamiat-ky miestnych sociálnych elit.

V epigrafickej oblasti nesie Hont prvenstvo v po-dobe najstaršej explicitne datovanej sepulkrálie na Slovensku. Tá sa nachádza v Pukanci, v Kostole sv. Mikuláša. Obsahuje fragmentárne dochovaný nápis vo vrcholnogotickej majuskule: HIC E]S/T · SEPUL-T[US · A]LBERT(US) · AW[– – –] / · [K?]ADOLDI · AN(N)O DO(MINI) M⁰ · CCC · XX · / [– – –]MA[– – –]

Nápisová páska s textom vo vrcholnogotickej majuskule zo Sazdic (70. roky 14. stor.)

Autor fotografie: Ján Korekáč

– Tu je pochovaný Albert ... Kadolda(?) v roku Pána 1320. Vzhľadom na to, že nie je jasné, či za číslicou XX pokračovalo ďalšie číslo, je vhodnejšie datovať túto pamiatku medzi roky 1320 – 1329. Spomenutý Albert je stotožňovaný s mešťanom Albertom, ktorý spolu s trojicou ďalších mešťanov prišiel do Pukanca v roku 1270, rovnako je označený aj ako prvý richtár Pukanca. Jozef Gindl vo svojej štúdii venovanej aj tejto pamiatke píše, že bola odhalená koncom 30. rokov 20. storočia a bola umiestnená vo vodorovnej polohe, zrejme ako časť chodníka. Osobu v nápisu stotožnil s istým starým otcom Kadoldom, rovnako pripája informáciu o kráľovskom urburárovi Kadoldovi z Pukanca, ktorý je spomenutý v listine z roku 1345, pravdepodobne ako možnú rodinnú väzbu.

V nápisovej oblasti predstavuje vrcholnogotická majuskula kvalitatívny skok oproti ranostredovekým písmam, ktoré hoci preberali postupne tvary a formy litier z moderných písiem, stále nadväzovali

na antickú kapitálu. Pri analýze vrcholnogotickej majuskuly je už zrejmé, že sa od antického príkladu odklonila úplne. Vyznačuje sa uzatváraním litier, ťŕňmi, plasticitou litier a serifmi. Výborný príklad tohto písma so všetkými špecifickými znakmi sa nachádza na fragmente náhrobnej dosky z Nagymarosu (dnes múzeum Visegrád) s nápisom ANNO + DO[MINI] [– –] / [– –] REC AMEN – V roku Pána ... Amen. Podobne významné sú aj vrcholnogotické texty na nástenných maľbách v Sazdiciach, ktoré sú príkladom dokonalej maliarskej techniky so všetkými prvkami talianskej fresky. Mená svätých boli vyhotovené na freskách vrcholnogotickou majuskulou a dekoratívny text v štylizovanej knihe už gotickou minuskulou.

Tá sa stala dominantným písmom vrcholnostredovekého až neskorostredovekého obdobia. Spočiatku bola iba knižným písmom a v našej stredoeurópskej oblasti sa používala v ranogotickej podobe počas prvej polovice 13. storočia a vo vrcholnogotickej podobe až do konca stredoveku. Do epigrafickej oblasti sa dostala so značným oneskorením. V kultúrnych centrách západnej Európy ju možno nájsť na nápisoch už v 2. polovici 13. storočia, v našom regióne až od 2. polovice 14. storočia. Rovnako je dôležité zdôrazniť, že ide o prvé stredoveké minuskulné epigrafické písmo. Z tohto obdobia pochádza aj sepulkrálna pamiatka richtára Vavrince z Nagymarosu z roku 1380 (dnes múzeum Visegrád): + an(no) • d(omi)ni • m^o • ccc^o • / lxxx • [hier] lict • laurencz • niclos • d/er • reichter – V roku Pána 1380, tu leží richtár Vavrinc Mikuláš. V epigrafickom kontexte ide o unikátny príklad z dôvodu použitia nemeckého jazyka ako prvého ľudového jazyka v epigrafickej oblasti v Honte, ale aj v širšom regióne, ktoré približne o jednu generáciu predbehlo prvý slovenský epigrafický text v nemčine z roku 1409 z Bratislavy, resp. zo Spiša (Levoča, cca. 1410).

V kánonickej vizitácii Kostola sv. Mikuláša v Banskej Hodruši z roku 1779 sa nachádza zmienka o datovaní z konca 14. storočia – vo vizitáciách sa spomína rok 1383 alebo 1387. Datovanie bolo s najväčšou

pravdepodobnosťou realizované rímskymi číslicami, keďže arabské číslice sa v epigrafickej oblasti objavujú na Slovensku približne až v polovici 15. storočia. V čase vizitovania sa však datovanie v kostole už nenachádzalo a vizitátori ho prepisovali na základe výpovede prítomných, preto je jeho formálna stránka neznáma. Z toho istého chrámu sa zachovalo vo vizitačných zápisniciach ešte jedno datovanie – leťopočet 1445, ktorý už vizitátor zrejme aj osobne videl, formálne ho napodobnil a pridal aj vyjadrenie, že ide o staré arabské číslice – *veterum arab(or)um numeri*.

Neskorý stredovek (15. stor. – začiatok 16. stor.)

Stabilný vývoj regiónu v 15. storočí sa odrazil aj na kvalite a počte nápisových pamiatok. Ich rozmach je badateľný najmä v poslednej tretine 15. storočia. Neskorogotické obdobie reprezentuje všetky znaky prechodného obdobia, ktoré bolo postupne nahradené humanistickou a renesančnou kultúrou. Dominantným písmom tohto obdobia bola gotická minuskula, ktorá v závere 15. storočia už koexistovala s novovekou kapitálou a na začiatku 16. storočia aj ranohumanistickou majuskulou, ako prvými humanistickými písmami v regióne. Gotická minuskula si však udržala svoje postavenie minimálne do konca 15. storočia a v prípade konzervatívnych nosičov, akými sú napríklad zvony, o nej môžeme uvažovať až do polovice 16. storočia.

Medzi vzorové príklady sepulkrálnych nápisov vyhotovených gotickou minuskulou v Hontu patrí súbor náhrobných dosiek zo Starého zámku v Banskej Štiavnici, ktoré patrili štiavnickým mešťanom, Jurajovi Cerndelovi (*Cerndel, Körndel*) z roku 1479, Jánovi Hohelovi (*Hoehel, Höhel*) z roku 1480 a neznámemu kňazovi (možno dominikánovi) z rokov 1490 – 1499. Okrem sepulkrálií sa minuskulné texty často nachádzali aj na tabuľových a nástenných maľbách. V týchto prípadoch bolo písmo vyhotovované s rôznymi ozdobnými ťahmi, napríklad na tabuľovej maľbe Anjela Gabriela z bátovského oltára (dnes Kresťanské múzeum Ostrihom). Nápis sa nachádza

Detail nápisu v gotickej minuskule a erbového znamenia na zvone zo Stredných Plachtiniec (15. stor. – 1. pol. 16. stor.)

Autor fotografie: Ján Korekáč

v nápisovej páske, ktorú anjel drží v ľavej ruke a znie: *Ave · maria · gracia · plena · dom(inus tecum)* – *Zdravas Mária, milosti plná, Pán (s tebou)*. Táto formulka bola v nápisovej oblasti obľúbená, je prítomná aj na pukanskom Oltári Panny Márie. V pukanskom kostole sa nachádzajú aj ďalšie významné nápisové pamiatky, napríklad na hlavnom Oltári trpiaceho Krista sa v scéne bičovania nad Ježišom nachádza ciferník, ktorý kombináciou číslíc reflektuje prechod od rímskeho na arabský zápis počtu: *I · II · 3 · 4 · V · VI · VII · 8 · 9 · X · XI · XII*. Nástenné maľby s nápismi v gotickej minuskule evidujeme napríklad v Kaplnke sv. Michala na Starom zámku v Banskej Štiavnici, kde sa nachádza krátky text v nápisovej páske, ktorú drží anjel (zrejme patrón kaplnky Archanjel Michal) a ktorá ho aj označuje: *[archange]llus mi[chael]* – *Archanjel Michal*, ďalšie v Kostole sv. Petra a Pavla v Hokovciach, v Kostole sv. Kataríny v Banskej Štiavnici alebo v kláštore v Bzovíku (v tomto prípade ide o nezachované texty).

V poslednej tretine 15. storočia sa zachovali prvé nápisy na hontianskych zvonoch. Zaujímavými sa javia dva zvony (1479 a 1480) z veže kaštieľa Svätý Anton, ktoré tam boli presunuté z Čabrade v roku 1755 Andrejom Kohárom. Oba zvony obsahujú text v gotickej minuskule inšpirovaný stredovekou mariánskou antifónou *Regina coeli*, ktorá je rozšírená

Detail nápisu v ranohumanistickej majuskule z tabuľovej maľby Majstra MS zo Svätého Antona (1506)

Autor fotografie: Ján Korekáč

najmä na zvonoch z nemeckých krajín či z Moravy. Autor zrejme pochádzal z tohto prostredia, alebo bol v styku s tamojšími majstrami. Unikátne sú aj oddeľovacie symboly na zvone z roku 1480, ktoré majú tvar zvončekov so závesmi. Gotické zvony často neobsahujú explicitné datovania, a preto je možné ich datovať iba podľa použitého písma, pri gotickej minuskule je to 15. storočie až polovica 16. storočia. Takéto prípady sa v Honte nachádzajú vo veži Kostola sv. Egídia v obci Ilija, v Kostole sv. Vavrinca v obci Beluj, na Starom zámku v Banskej Štiavnici alebo v kostole ECAV v Stredných Plachtinciach. V poslednom prípade bol však nápis použitý zrejme ako dekoratívny, keďže sa ňom štandardná gotická zvonová formulka opakuje: *+ o rex · glorie · veni · cum · pace rex · glorie · veni · cum · pa(ce) + o rex · glorie · veni · cum · pace* – Ó, kráľ slávy, príď v pokoji. Kráľ slávy, príď v pokoji. Ó, kráľ slávy, príď v pokoji. Zvon obsahuje pod nápisom aj dvojicu pravdepodobne totožných erbových známení (jedno z nich je takmer nečitateľné), pričom erbové pole vyplňa hlava vola s krížom medzi rohmi. Zaujímavý je aj zvon z radničnej veže v Banskej Štiavnici z roku 1509, ktorý nesie prvý známy nemecký zvonový text v regióne: *1509 · in · der · e(h)r(e) · der · heiligen · frau(e)n · san(k)t · anna · und · san(k)t · katherina · bin · ich · gossen · worden* – Bol som uliaty v roku 1509 na počesť svätých žien, svätej Anny a svätej Kataríny.

Ďalšiu kategóriu tvoria nápisy informujúce o stavbe, resp. prestavbe objektov alebo ich častí. Pozostávajú zväčša iba z vročení, ako napríklad datovania zo Starého zámku v Banskej Štiavnici ·1·4·8·2· a 1497, z Kostola Nanebovzatia Panny Márie v Banskej Štiavnici ·1·5·0·[0], z Kostola sv. Mikuláša v Pukan-ci ·1·5·0·6·, ·1·5·1·0·, z Kostola Povýšenia sv. Kríža v Nagymarosi ANN(O) / 1509 (v tomto prípade má krátky text už ranohumanistický charakter) alebo sú doplnené aj sprievodným textom. Takýto nápis, informujúci o stavbe objektu, sa podľa kánonickej vizitácie z roku 1811 nachádzal v Kostole sv. Bartolomeja v obci Vysoká: *Hoc opus fieri fecit revera Dei in tempore Moysis Plebani, Anno 1482 – Toto dielo bolo urobené skutočne od Boha v čase farára Mojžiša, roku 1482*. Podobný text sa nachádza na portáli Kostola všetkých svätých z Horných Semeroviec z roku 1485. Zaujímavý nápis v gotickej minuskule sa nachádzal aj v kláštore v Bzovíku, nad portálom vo východnej časti kláštorného objektu a niesol text, ktorý sa javí ako: *io(ha)n(e)s ma(gister) – Magister Ján*.

Dôležitým ukazovateľom zvýšenia gramotnosti v regióne sú nápisy typu grafity. V Honte ich evidujeme po prvýkrát na konci 15. storočia, konkrétne na oltároch v Pukanici. Na hlavnom Oltári trpiaceho Krista sa za krížom v hlavnej skrini nachádzajú maľované a vyryté grafity, ktoré uvádzajú rok 1498 / [1]498 / [A]NNO a ďalšie datovanie umiestnené v obdĺžnikovom poli: *anno d(omi)ni / 1498 – V roku Pána 1498*. Na zadnej strane tabule Trpiaceho Krista sa nachádza podobný text, ktorý bol však prekrytý barokovým nápisom, no je čiastočne čitateľný a opäť (podobne ako už spomenutý ciferník) reflektuje zmenu nápisovej praxe v zápise počtu: *anno d(omi)ni m cccc xcvii / 1497 – V roku Pána tisícneho štyristodeviateho siedmeho, 1497*. Tieto texty boli vyhotovené pravdepodobne renovátorom alebo autorom oltára, či jeho častí.

Renesančné impulzy (prelom 15. a 16. storočia)

Proces prenikania jednotlivých humanistických ideí do oblastí kultúry nebol rovnomerný. Gotické tendencie pretrvali najdlhšie v architektúre a výtvarnom

Starý Zámok v Banskej Štiavnici na pohľadnici z roku 1910

Foto: archív redakcie

umení, naproti tomu sa v duchovnom živote humanizmus presadil pomerne rýchlo. Prvé renesančné tendencie v nápisovej oblasti evidujeme v Honte na konci 15. storočia, keď sa v období hegemonie gotickej minuskuly objavuje nové novoveké písmo – (rano)novoveká kapitála. V Honte ju evidujeme po prvýkrát v skratkách Ježišovho mena, *I(HESVS) N(AZARENVS) R(EX) I(VDAEORVM)*, na gotických oltároch v Pukanci, konkrétne na Oltári korunovania Panny Márie (okolo roku 1484) a na hlavnom Oltári Ukrižovania (okolo roku 1497). Tieto skratky neobsahujú typické ranohumanistické znaky ako zrkadlovo otočné alebo rozťahnuté litery, ktoré by boli v tomto období bežné. Na hlavnom Oltári Ukrižovania sa však nachádzajú jemné nodusy, ktoré môžeme chápať ako ranohumanistický aspekt. Ide však o solitérne prípady a skutočne sa začala novoveká kapitála využívať v regióne až o generáciu neskôr. Novoveká kapitála infiltrovaná nekapitálovými sa

nazýva ranohumanistickou majuskulou. Toto písmo obsahuje špecifické tvary litier, ako napríklad epsilónové *E*, omegové nodusy na drienkoch a brvnách či mandorlovité *O*.

Ranohumanistickú majuskulu, ako prechodné písmo medzi gotickými písmami a novovekými písmami, môžeme v Honte nájsť už v roku 1506 na známom Oltári Majstra MS. Texty v tomto písme použil autor na maľbe Narodenia Krista (dnes Kostol sv. Antona, Svätý Anton), kde sa spolu s notovým záznamom nachádza text hymnu *Gloria in excelsis Deo: GLORIA IN / EX(C)ELLIS / DEO ET INTER(R)A PAX* – Sláva Bohu na výsostiach a na zemi pokoj, na obraze Zmŕtvychvstania (dnes Kresťanské múzeum Ostrihom), kde je majster podpísaný: *M-S 1506* a v skratke Ježišovho mena: *I(HESVS) N(AZARENVS) R(EX) I(VDAEORVM)*, na obraze Ukrižovania (dnes Kresťanské múzeum Ostrihom). Podobné príklady použitia tohto písma nachádzame aj na nápisovej tabuli zo Bzovíka z roku 1515 (múr pri kostole), na opornom pilieri Starého Zámku

Kostol s. Mikuláša v Szadciach

Zdroj: <https://www.tkkbs.sk/view.php?cislocianku=20241003050>

v Banskej Štiavnici z roku 1515 alebo na nápisovej tabuli štiavnického farára Gregora zo Sorau z roku 1516, ktorá sa nachádza na stene Starého zámku v Banskej Štiavnici. V tomto prípade je ranohumanistický text doplnený aj časťami vyhotovenými gotickou minuskulou. Táto nápisová tabuľa je referenčnou ukážkou zmeny gotickej písomnej praxe. Okrem formálnej stránky stojí za spomenutie aj obsah nápisu. Po strnulých až šablónovitých gotických textoch tu nachádzame v prvom riadku citované Deuteronomium 32, verš 29: *Vtina(m) · saperent et in/telligerent ac nouissima prouiderent* – Keby boli múdri, chápali by to, spoznali by, aký ich čaká koniec. Nápis ďalej pokračuje citáciami z Listov Luciliovi od Senecu: *in hoc omnes fallimur quo/tidie e(ni)m morimur et morte(m) no(n) p(ro)spicim(us)* – V tomto sa všetci klameme, totiž denne umierame a predsa na smrť nemyslíme (Liber I., Ep. 1.), *Tam(quam) migratur(us) habita* – Ži ako na odchode (Liber VIII., Ep. 1. (70)), *Cura non q(uam) diu viuas s(ed) ut bene fatis* – Staraj sa o to, aby si dobre žil, nie dlho (Liber XVII, Ep. 1. (101)). V závere nachádzame už štandardnú sepulkrálnu formulu: *SU(M) q(uo)d eris · PRO me p(rae)cor ora* – Som, čím budeš. Prosím ťa, modli

sa za mňa. Tieto texty sú v nápisoch ešte doplnené o datovania (1516) a informáciu o objednávatelovi Gregorovi. Život farára Gregora je aj istým príkladom prieniku protestantského učenia do regiónu, keďže sa v archívnych prameňoch spomína, že mu boli v roku 1521 zaslané isté práce Luthera od priora Jána Corbusa (*Colbusa*) z kláštora Königstein.

Konfesionálne spory v nasledujúcom období spolu s osmanskou hrozbou a vnútropolitickými problémami nápisová

kultúra citlivo odrazila v obsahovej náplni a rovnako boli týmto zmenám podmienené aj nosiče nápisov. Po roku 1526 sa v regióne už pevne upevnila renesančná estetika, novoveké nápisové písma (pre latinský okruh to bola novoveká kapitála a pre ľudové jazyky fraktúra) a veľkú úlohu v rozvoji nápisovej kultúry zohrali mestá ako centrá vzdelania, kultúrneho rozhľadu a hospodárskej aktivity.

Záver

Epigrafická kultúra v stredovekom Honte reflektuje premeny spoločnosti a kultúry ovplyvnené najmä náboženstvom, hospodárstvom a umeleckými smermi. V ranom stredoveku boli písomné pamiatky vzácné, zväčša importované, preto o štandardných epigrafických pamiatkach môžeme hovoriť v Honte až od konca 13. storočia, čo priamo súviselo s nástupom gotiky ako umeleckého a myšlienkového smeru. Gotické nápisy na cirkevných stavbách a hypoteticky aj mobiliári slúžili nielen na komunikáciu, ale aj na reprezentáciu moci a sociálneho postavenia. Čiastočne odrážajú všeobecnú úroveň gramotnosti v regióne. Zo sledovaného obdobia sa v regióne zachovalo hneď niekoľko pre epigrafiu významných nápisových pamiatok, ako napríklad najstaršia datovaná sepulkrália na Slovensku (Pukanec

1320 – 1329), prvé použitie nemeckého jazyka v širšom regióne (Nagymaros 1380), výnimočne umelecky zvládnuté nástenné maľby zo Szazdic (70. roky 14. storočia), alebo tabuľové maľby z oltára Majstra MS (1506). Dominantným stredovekým nápisovým písmom bola gotická minuskula, ktorá je aj pre laickú verejnosť typickým stredovekým písmom. Predchádzala ju gotická majuskula, no zachovaných prípadov jej použitia je výrazne menej. Od konca 15. storočia začali do regiónu prenikať humanistické vplyvy, čo sa odrazilo aj na novej písomnej estetike. Rovnako sa udiala zmena obsahovej stránky nápisov, ktoré od tohto obdobia mali viac literárny charakter a využívali aj umelecké jazykové prostriedky či predlohy klasickej literatúry. V epigrafickej kultúre stredovekého Hontu je v porovnaní s ostatnými časťami Slovenska badať skoré nástupy moderných trendov, no aj priemernú až nižšiu kvantitu nápisov, najmä v južnej časti regiónu.

Príspevok bol vyhotovený z podpory grantu: APVV-23-0398: Stredoveké a ranonovoveké nápisy zo Slovenska – dokumentácia, analýza a GIS-sprístupnenie s využitím AI.

Pramene

Slovenský národný archív, Filmotéka II, Archív Ostrihomského Arcibiskupstva, Kánonické vizitácie.

Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, Zbierka negatívov.

Štátny archív Banská Bystrica, pracovisko Banská Štiavnica, fond Magistrát mesta Banská Štiavnica a Banská Belá.

Literatúra

ČELKOVÁ, Mária – MATEJKOVÁ, Adriana. Epigrafické sepulkrálné pamiatky v zbierkovom fonde Slovenského banského múzea v Banskej Štiavnici. In Zborník Slovenského banského múzea, 2012, roč. 23, s. 40-69.

GINDL, Jozef. Dve zaujímavé dokumentárne pamiatky z Pukanca. In ŠTILLA, Miloš (ed.). Historický sborník kraja 3. Banská Bystrica, 1967, s. 339-341.

HLINKA, Jozef – KAZIMÍR, Štefan – KOLNÍKOVÁ, Eva. Peniaze v našich dejinách. Bratislava, 1976, s. 290 s.

HUNKA, Ján – BUDAJ, Marek. Poklad mincí a sekaného striebra z 13. storočia z Krupiny. In Zborník Slovenského národného múzea, História, 2003, roč. 43, s. 127-153.

Kol. autorov. Kostol sv. Mikuláša v Szazdiciach. Talianske fresky v Honte. Turany, 2023, 148 s.

LABUDA, Jozef – GLEJTEK, Miroslav. Unikátny nález bronzového typária v Banskej Štiavnici. In Pamiatky a múzeá, 2020, roč. 69, č. 2, s. 2-8.

LABUDA, Jozef. Glanzenberg v Banskej Štiavnici. Banská Štiavnica, 2016, 127 s.

LŐVEI, Pál. Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria: Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához. II. Kötet. Budapest, 2009, 244 s.

LUNGA, Radek – GEMBIČKÝ, Juraj. Najstarší slovenské zvony v souvislostech památkové péče. In Monument revue, 2015, roč. 4, č. 2, s. 16-25.

SAJÓ, Sándor. Hontmegye. In Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország VI. kötete. Felső-Magyarország (II. rész). Budapest, 1900, s. 61-91.

RADOMĚRSKÝ, Pavel. Byzantské mince z pokladu v Zemianském Vrbovku. In Památky archeologické, 1953, roč. 44, s. 109-127.

ŠEDIVÝ, Juraj. Historické nápisy a ich nosiče. Bratislava, 2018, 383 s.

ŠTEFÁNIK, Martin. Pukanec. In ŠTEFÁNIK, Martin – LUKAČKA, Ján et al. Lexikon stredovekých miest na Slovensku. Bratislava, 2010, s. 361-368.

VÁLINÉ POGÁNY, Jolán. Az örökség hagyományozása Könyöki József műemlékfelmérései 1869-1890. Budapest, 2000, 374 s.

Slovník použitých pojmov

apsida – polkruhové zakončenie lode, prípadne presbytéria.

arkáda – architektonický prvok, ktorý je tvorený oblúkmi preklenujuci medzery medzi stĺpmi alebo piliermi. V románskom období oddeľuje hlavnú loď od vedľajších.

bazilika – chrám, objekt, kostol, v ktorom hlavná stredná loď je podstatne vyššia ako bočné lode.

empora – galéria, alebo tribúna v kostole. Používaná v minulosti na oddelenie určitých privilegovaných skupín od „bežných“ veriacich. Taktiež empora slúžila aj ako priestor pre umiestnenie orgánu a chórových spevákov. V tom prípade je jej umiestnenie na západe kostola.

gotické umenie – umelecký sloh, ktorý prevládal vo svete od polovice 12. (Francúzsko) - do začiatku 16.storočia (severná a stredná Európa). Typickým znakom gotiky v architektúre je dôraz na odhmotnenie stavby, vertikálnosť, používanie lomeného oblúka, kružbových okien a prepracovanie oporného systému.

klenba – nosný systém na prekrytie (zaklenutie) miestnosti alebo na preklenutie voľnej plochy či prírodnej prekážky vybudovaný na múroch alebo na iných podperách. Oddeľuje jednotlivé podlažia a slúži ako strop. Zhotovuje sa z rozmanitých stavebných materiálov.

Románske arkády v Kostole Narodenia Panny Márie v Krupine

Foto: Petra Palíková Kohútová

Románska apsida a pilier v Kostole sv. Kataríny Alexandrijskej v Sásе

Foto: Petra Palíková Kohútová

loď – priestor v kostole medzi vchodom a presbytériom/apsidou. Slúži na zhromaždenie veriacich.

portál – architektonicko-sochársky, prípadne umelecky upravený vstup do objektu

Križová rebrová klenba v Kostole sv. Kataríny Alexandrijskej v Sásе

Foto: Petra Palíková Kohútová

pastofórium – kamenná schránka na uchovávanie hostie v blízkosti oltára. Používaná do 16. storočia, kedy Tridentský koncil nariadil uchovávanie hostie v tabernákule hlavného oltára.

pilier – architektonický prvok, murovaná zvislá nosná konštrukcia ktorá slúži k zvýšeniu stability a podopretiu stavby, resp. jej časti. Prierez piliera býva štvorcového, polygónového alebo obdĺžnikového tvaru s dlhšou stranou v smere najväčšieho namáhania.

románske umenie – umelecký sloh, ktorý je časovo ohraničený približne od začiatku 11. storočia do polovice 13. storočia. Typickým znakom v architektúre je prepojenie so symbolikou kresťanstva, masívnosť, dôraz na hmotu, používanie klenby, polkruhového oblúka, arkád.

presbytérium – priestor pre oltár a kňaza oddelený od lode víťazným oblúkom. Používaný od obdobia gotiky, kedy nahradilo menej rozmerovú apsidu.

Portál v Kostole Evanjelickej cirkvi a. v. v Ladzanych

Foto: Petra Palíková Kohútová

Tajomstvá v názvoch ukryté

Jaromír Krško

Katedra slovenského jazyka a komunikácie, FF UMB
v Banskej Bystrici

Krupina

Mesto Krupina leží na brehoch potoka Krupinica – údolie je od východu obklopené Krupinskou planinou, ktorá je predhorím Javoria a Štiavnických vrchov ležiacich severozápadne od Krupiny, zo severu sem zasahujú náhorné plošiny Pliešovskej kotliny, Krupinská planina sa pozvoľne skláňa zo severu na juh.

Osídlenie lokality dnešnej Krupiny siaha do mladšej doby kamennej, žili tu ľudia v dobe bronzovej a železnej, našli sa tu nepriame dôkazy keltského osídlenia, od roku 568 až do konca 8. storočia túto oblasť ovládali Avari, ktorých neskôr vystriedali slovanské kmene. Pôvodná osada sa postupne formovala na pravom brehu Krupinice – osídlenie sa predpokladá v lokalite Na Petre (cca 3 km západne od centra mesta). Najneskôr v polovici 12. storočia tu postavili Kostol sv. Petra.

Na prelome 12. a 13. storočia prišli do Krupiny nemeckí hostia, ktorí si so sebou priniesli právne zvyklosti zabezpečujúce ich hospodársky rozvoj. Nemci prišli z oblasti Saska, ako o tom svedčí zápis *Saxones de Corpona* z roku 1238 (CDSl. II., № 45, s. 31 – 32; Lukáč, 2014, s. 26), ďalší prišli neskôr z Bavorska a Tirolska. Nemeckí kolonisti, prichádzajúci do Uhorska zlepšiť fažbu drahých kovov, sa v domácom prostredí riadili severonemeckým magdeburským právom, ktorým sa riadili aj nemeckí hostia v Trnave, Zvolene a ďalších mestách. „Krupinčania museli svoje práva a slobody obhajovať už v roku 1278, pretože hontiansky župan Demeter ich chcel podriaďiť svojej právomoci. Na prosbu richtára

Herborda a krupinského farára potvrdil Ladislav IV. v roku 1278, že obyvatelia Krupiny podliehajú iba právomoci panovníka.

Prvá zmienka o Sasoch v Krupine z roku 1238 je zároveň aj najstaršou zmienkou o Krupine ako meste. Ide o listinu, v ktorej kráľ Belo IV. riešil spor medzi Krupinou a Bzovickým prepoštvom o výbere mýta v časti Briač (*terra Bracku*). V tejto listine je Krupina zapísaná ako *Corpona* (CDSl. II., № 45, s. 31 – 32). Ďalšie historické názvy sumarizuje B. Brezováková (2010): 1244 *Cvrpuna*, 1274 *Corpona*, 1361 *Korpona*, 1421 *Korpona*, 1435 *Corpona*, 1466 *Korpona*, 1481 *Krupina*, 1492 *Körpp(e)n*, 1508 *Cörppnn*, 1518 *Corpona*, 1521 *Korppen* (Brezováková, 2010, s. 242). Novšie názvy z 18. až 20. storočia dochovávajú názov Krupiny v nasledujúcich podobách: 1773 *Karpona*, *Korpona*, *Krupina*, 1786 *Karpfen*, *Carpona*, *Korpona*, *Krupina*, 1808 *Carpona*, *Korpona*, *Krupina*, v rokoch 1863 – 1913 existovala len maďarská podoba *Korpona* a od roku 1920 je kodifikovaná podoba *Krupina* (web 1).

Uýklad názvu:

V minulosti existovalo viacero názorov na pôvod názvu Krupina (pozri Lukáč, 2014, s. 236, pozn. 23), v súčasnosti je pomerne jednotný názor, že názov osady vznikol transonymizáciou (prechodom vlastného mena z jednej onymickej sústavy do inej) z vodného názvu (hydronyma) Krupina. Transonymizáciou však došlo k tomu, že jedno vlastné meno (Krupina) pomenúvalo dva rôzne objekty (osadu a vodný tok), vznikla tzv. onymická polysémia (k tomu bližšie Krško, 2014, s. 38 – 41) a napätie medzi dvoma rovnako pomenovanými objektami sa riešilo tak, že komunikačne dôležitejší objekt (osada) zostal v podobe Krupina a vodný tok Krupina sa zmenil na Krupinicu (podobne to bolo aj v prípadoch osada Blatnica – potok Blatnica, ktorý sa zmenil na Blatničianku, osada Bystrica – potok Bystrica, ktorý sa v bežnej komunikácii ustálil na Bystričku).

Najstarší zápis 68,5 km dlhej Krupinice (ľavostranný prítok Ipľa) pochádza z roku 1135 v podobe *fluvium Corpona* (CDSI. I., № 74, s. 71), ďalšie zápisy sú napr. 1245 *fl. Corpona*, 1255 *riv. Corponavizy*, 1262 *fl. Corpona*, 1273 *fl. Korpona* atď. (Majtán – Žigo, 1999, s. 42).

Existujú dva názory na etymológiu tohto názvu – najmenej pravdepodobný je, že motiváciou bol praslovanský koreň **krǫpъ-*, ktorý sa neskôr zmenil na *krup-* vo význame *krátky, malý* (takto boli motivované osadné názvy Dolná a Horná Krupá). Ide o prvotný význam, ktorý súvisí s indoeurópskym koreňom **kreu-* s významom *udierať, tlčiť, rozbiť*, čiže pôvodný význam bol *niečo roztlčené na menšie kúsky* (Králík, 2015, s. 304). Už samotná dĺžka vodného toku (68,5 km) však tento význam a túto teóriu spochybňuje. Druhý názor, ktorý sa všeobecne prijíma ako najpravdepodobnejší, tiež vychádza z praslovanského koreňa **krǫpъ-*, ale s presne opačným významom – *hrubý, hrubozrnný*. K významovému posunu k opačnému pólu mohlo dôjsť vplyvom vnímania sémantiky indoeurópskeho východiska – rozbité kúsky možno vnímať ako drobnejšie od pôvodného stavu (skaly a štrk) alebo ako väčšie v porovnaní s menšími kúskami (štrk a piesok). Z tohto pohľadu bolo motiváciou štrkovité, kamenisté riečne dno. Slová z praslovanského koreňa **krǫpъ-*, (*krup-*) máme napr. v slovách *krupica* (najhrubší druh múky), *krúpy* – nahrubo pomleté zrnó, ale aj zamrznuté dažďové kvapky. České slovo *křupan* označuje hrubého, nevychovaného človeka.

Maďarská podoba názvu (*Korpona*) vznikla tzv. slabičnou harmóniou v maďarčine, ktorá pred slovenské slabičné hlásky *r, l* vsúva samohlásku (podobne brat – barát vo význame *priateľ, rehoľník*), Hron (Gron) – Garam, dlh (dlg – vo význame *práca*) – dolog, brána – borona, slanina – szalonna... S maďarskou (administratívnu) podobou sa pravdepodobne stretli aj prichádzajúci nemeckí hostia, preto z tejto podoby vznikla nemecká forma *Karpfen*.

Podoby názvu Krupina na označenie mesta i rieky existovali paralelne niekoľko storočí – názov *Krupinica* je prvý raz zachytený až v roku 1866 na katastrálnej mape Pliešoviec (Majtán – Žigo, 1999, s. 43), v miestnom úze však mohol pretrvávať dlhšie.

Veďeli ste, že...?

- ◆ inkvizičné súdy, trestanie a popravy odsúdených neorganizovala cirkev, ale mestský magistrát?
- ◆ z doposiaľ známych zápisov z rokov 1620 – 1741 vieme, že inkvizícia po obvinení z čarodejníctva a po mučení dala šesť žien sťaf, tridsaťštyri žien a jedného muža upáliť zaživa, tri ženy najprv z milosti sťaf a potom spáliť, jedného muža po smrti vykopať a jeho pozostatky spáliť?
- ◆ posledné tri ženy obvinené z bosoráctva boli popravené v roku 1741? (Lukáč, 2014, s. 130)
- ◆ k známym osobnostiam, ktoré sa narodili v Krupine, patria predovšetkým básnik Andrej Sládkovič (*1820 – †1872), spisovateľka Elena Maróthy Šoltésová (*1855 – †1939), spisovateľ Juraj Špitzer (*1919 – †1995), biológ Július Vachold (*1918 – †2008), herec Viliam Polónyi (*1928 – †2012)? ([web 2](#))
- ◆ mesto Krupina bolo v minulosti známe inkvizícnymi procesmi s čarodejnicami, ktoré sa konali od začiatku 17. do polovice 18. storočia? (Pozri Hont a jeho dejiny 3. ročník, 1. a 3. číslo)

Literatúra:

- BREZOVÁKOVÁ, B. 2010. *Krupina*. In: ŠTEFÁNIK, M. – LUKAČKA, J. a kol. 2010. Lexikón stredovekých miest na Slovensku. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010. 629 s.
- CDSI. I. – *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Tomus I. (805 – 1235). Ed. R. Marsina. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1971. 472 s. + 48 s. prílohy.
- CDSI. II. – *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Tomus II. (1235 – 1260). Ed. R. Marsina. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987. 640 s. + 32 s. prílohy.
- ESJS – *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Zv. I. – XIX. Hl. red. E. Havlová. Praha : ACADEMIA, nakladatelství ČSAV, 1989-2018
- KRÁLÍK, Ľ. 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2015. 704 s.

KROPILÁK, M. a kol. 1977. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*. Zv. 2. Bratislava : Veda, 1977. 520 s.

KRŠKO, J. 2014. Úvod do toponomastiky. Banská Bystrica : Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – Belianum, Filozofická fakulta, 2014. 176 s.

LUKÁČ, M. a kol. 2014. *Krupina – monografia mesta*. Krupina : Štúdio HARMONY, s.r.o. Banská Bystrica, 2014. 256 s.

LUTTERER, I. – MAJTÁN, M. – ŠRÁMEK, R. 1982. *Zeměpisná jména Československa. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje*. Praha : Mladá fronta, 1982, 376 s.

MAJTÁN, M. – ŽIGO, P. 1999. *Hydronymia povodia Ipľa*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV; Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1999. 116 s.

Pramene k dejinám slovenčiny. Zost. M. Majtán a J. Skladaná. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 1992. 400 s. + 24 s. obr. prílohy.

web 1:

<https://slovník.juls.savba.sk/?w=Krupina&s=exact&c=D937&cs=&d=kssj4&d=psp&d=ogs&d=sssj&d=orter&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ssn&d=hssj&d=bernolak&d=nounb&d=orient&d=locutio&d=obce&d=priezviska&d=un&d=pskfr&d=pskcs&d=psken#> [cit. 20. 7. 2023]

web 2:

<https://krupina.sk/historicke-osobnosti> [cit. 20. 7. 2023]

Litava

Obec Litava sa nachádza vo východnej časti okresu Krupina, z hľadiska geomorfologických krajinných celkov je súčasťou Slovenského stredohoria, konkrétne Krupinskej planiny a jej podcelku Dačovolskej planiny. Chotárom obce preteká potok Litava, ktorý je ľavostranným prítokom Krupinice, takže z hydrologického hľadiska patrí chotár Litavy do povodia Ipľa. Výškový rozdiel chotára je v rozpätí od 390 do 596 m. n. m.

Najstaršia písomná zmienka o obci pochádza z roku 1135, keď kráľ Belo II. listinou potvrdzuje majetky kláštora v Bzovíku získané ešte od kráľa Štefana. Litava, ako majetok kláštora, sa v tejto listine spomína v podobe *Lytua* (CDSI. I., № 74, s. 72). Ďalšie historické záznamy uvádzajú obec podobne: 1296 *Lythua*, 1305 *possesio Lytwa*, 1306 *possesio Lytua*, 1337 *Litoua*, 1338 *Lytoua*, 1341 *Lythua*, 1467 *Lythava*, 1471 *Litava* (Majtán – Žigo, s. 47). Na mape I. vojenského mapovania v rokoch 1782 – 1784 je uvedená podoba *Litava* (I. VMp. 14-13), mapa II. vojenského mapovania z roku 1854 zachytáva podobu *Littawa* (II. VMp. XXXII – 43), III. vojenské mapovanie z roku 1882 uvádza podobu *Litava* (III. VMp. 4662-4), kartograf Ján

Lipský na svojej mape z roku 1806 uvádza podobu *Littava* (Lip.Mp.). Mladšie historické podoby pochádzajúce z roku 1773 uvádzajú názov v podobe *Litava*, *Litawa*, 1786 *Litawa*, 1808 *Littava*, 1863 – 1888 *Litava*, 1892 – 1913 *Litva*, od roku 1920 je kodifikovaná podoba *Litava* (web 1).

Hrad Litava, neskorší hrad Čabrad'

Počiatky hradu sú bezprostredne spojené s významným šľachtickým rodom Huntovcov. Knieža Hunt, blízky spriaznenec kráľa Štefana I., založil začiatkom 11. storočia na brehoch Ipľa hrad, ktorý niesol jeho meno – Hont. Názov sa preniesol aj na pomenovanie územia, ktoré spravoval (Maliniak, 2019, s. 17). Ďalším dôležitým impulzom spojeným s hradom Litava bolo založenie kláštora v neďalekom Bzovíku v rokoch 1127 – 1131. Zakladateľmi kláštora boli Huntovi potomkovia, preto sa táto rodinná vetva označuje aj ako bzovícka (Maliniak, 2019, s. 17). P. Maliniak sa prikláňa k názoru, že význam pôvodného hradu Hont postupne slabol a jeho funkciu prevzal hrad Litava. Jeho prvotný názov z roku 1276 v podobe *castrum Haradnuk* (Bakács, 1971, s. 47) môžeme rekonštruovať do podoby *Hrádok*, resp. **Hradník* – názov vznikol z apela-tíva *hrádok* – menší hrad (menší najmä svojím významom v porovnaní s pôvodným hradom Hont). V roku

1285 sa však už objavuje názov *castrum Lytua*, *Harad-nok alio nomine* (Bakács, 1971, s. 47), čo je svedectvom postupného ustáľovania nového názvu *Litava* – motiváciou bol potok Litava, v ktorého ohybehrad leží. Nový názov hradu sa postupne ustálil, o čom svedčia neskoršie historické zápisy – 1307 *castrum Litva*, 1318 *castrum Lythua* (Bak. 47). V roku 1342 však nachádzame historický zápis *desolatum castrum Lytua* (Bakács, 1971, s. 47), ktorý informuje, že hrad bol v tom čase pustý (*desolatum*). Z roku 1394 pochádza zápis *castrum Puztalythwa*, *Puztalithwa* (Bakács, 1971, s. 47). V roku 1462 sa prvý raz objavuje názov Čabraď – *castrum Chabrad* (Bakács, 1971, s. 47) a pôvodný názov Litava sa začal používať spolu s názvom Čabraď až do obdobia celkového ustálenia názvu na Čabraď – 1470 Chabrag, 1474 *castrum Lythwa alias Chabrad*, 1500 *castrum Chabragh alias Lythwa*, 1504 *castrum Lythwa alio nomine Chabragh*. Po roku 1511 sa už ustálil názov Čabraď, ako o tom svedčia historické zápisy – 1511 *castrum Chabrag*, 1515 *castrum Czabrag*, *Zabrag*, 1517 *Chabrag*, 1521 *Chabragh*, 1524 *Czabrak* (Bakács, 1971, s. 47). Pôvod názvu Čabraď spája P. Maliniak s označením pokrývky koňa – čbaky (pozri k tomu aj Tölgyesi, 2018). Motiváciu videl v neďalekom osadnom názve Kónské, ktoré bolo majetkom Hunta a v roku 1262 darovali obec (*Konzka*) bzovickému kláštoru (Maliniak, 2019, s. 18). Podľa tejto teórie mohol názov vzniknúť metaforicky na základe tvaru okolia pripomínajúceho pokrývky koňa. Pôvodnú motiváciu názvu Čabraď však možno spojiť so slovesom čabraď sa – brodiť sa v blate, máčať sa vo vode. M. Kálal vysvetľuje sloveso čabraď sa ako „máčať sa, čvachati sa ve vodě“ (Kálal, 1924, s. 65). Všeobecné pomenovanie (apelatívum) čabraď definuje R. Krajčovič ako označenie plochy riedkeho blata, cez ktorú prechádza cesta (Krajčovič, 2008, s. 34). Táto motivácia je pravdepodobnejšia ako motivácia názvu pokrývkou koňa, pretože v okolí Litavy a hradu Čabraď sa nachádza množstvo prameňov a vodných plôch.

Úýklad názvu:

Názov obce Litava vznikol bezpochyby prenosom (transonymizáciou) vodného názvu (hydronyma) Litava na označenie obce, ktorá sa formovala

v blízkosti tohto potoka. Litava je 48 km dlhý vodný tok, ktorý je ľavostranným prítokom Krupinice.

To, že prvotným názvom bolo hydronymum, vieme podľa typickej prípony -ava, ktorá patrí medzi veľmi staré prípony predovšetkým pri vodných názvoch – podobne boli utvorené názvy Myjava, Jelšava, Žitava, Ronava, Pilava, Trnava a ďalšie. Pôvodná podoba hydronyma Litava však musela byť *Litava, ktorá vznikla z praslovanského prídavného mena lŭtъ vo význame ľúta, zákerná, divoká, bystrá voda. Rovnakú motiváciu má aj riečka Ľutinka – ľavostranný prítok Torysy (Goóťšová, Chomová, Krško, 2014, s. 257-258). Názov Ľutava okrem toho, že označoval vodný tok, svojím obsahom zároveň plnil výstražnú funkciu upozorňujúcu na riečku, ktorá sa často vylievala, mala zradné vodné víry a pod.

Dnešná podoba *Litava* (namiesto pôvodnej podoby *Litava) vznikla prevzatím z maďarčiny, ktorá slovanské názvy s u v prvej slabike upravila do podoby s i – takto vznikli maďarské podoby *Lipcse* (Lupča), *Libethbánya* (Lubietová), *Liborcsa* (Luborča), *Liptó* (Lubtov) atď. Rovnaká zmena nastala aj pri spomínanej riečke Ľutinka, ktorá má viaceré historické zápisy s i – 1248 *fluvium Litona*, 1285 *aqua Lytighe*, 1288 *Lytighe*, *Litene*, 1869 *Litinye patak* atď. (Goóťšová, Chomová, Krško, 2014, s. 257). V tomto prípade však bola pôvodná slovenská podoba ustálenejšia a v prípade potoka nešlo o spoločensky tak významný objekt ako osada, preto prevládla domáca slovenská podoba.

Uvedeli ste, že...?

- ♦ v 15. storočí bola Litava mýtnym miestom?
- ♦ v roku 1496 mala svoj vlastný mlyn?
- ♦ v roku 1613 bola údajne v strede obce drevená škola a od roku 1811 murovaná škola?
- ♦ obec bola elektrifikovaná v druhej polovici 30. rokov 20. storočia, niektoré lazy však mali vybudovanú elektrickú sieť až v roku 1962?
- ♦ na základe Viedenskej arbitráže sa hranica s Maďarskom dostala až k chotáru Litavy a dočasne bola v obci umiestnená colnica?

- ♦ v roku 1948 bola zriadená prvá autobusová linka Litava – Krupina?
- ♦ miestny rozhlas bol v obci zavedený v roku 1958?
- ♦ od roku 2013 sa v obci pravidelne koná Litavský klobásový festival?
- ♦ v Litave sa každoročne uskutočňuje púť pri príležitosti slávnosti Najsvätejšieho Srdca Ježišovho? ([web 2](#))

Literatúra:

- I. VM – I. vojenské mapovanie – Az első katonai felmérés. Budapest : Arcanum, 2004 (DVD vydanie).
- II. VM – II. vojenské mapovanie – A második katonai felmérés. Budapest : Arcanum, 2005 (DVD vydanie).
- III. VM – III. vojenské mapovanie – katonai felmérés. Budapest : Arcanum, 2006 (DVD vydanie).
- CDSI. I. – Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Tomus I. (805 – 1235). Ed. R. Marsina. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1971. 472 s. + 48 s. prílohy.
- BAKÁCS, I. 1971. *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest : Magyar Országos Levéltár, Akadémia Kiadó, 1971.
- GOÓTŠOVÁ, A. – CHOMOVÁ, A. – KRŠKO, J. 2014. *Hydronymia slovenskej časti povodia Hornádu*. Banská Bystrica : Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – Belianum, Filozofická fakulta, 2014. 550 s. ISBN 978-80-557-0785-3
- KÁLAL, M. 1924. *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*. Banská Bystrica : nákladom vlastným 1924. 1012 s.
- KRAJČOVIČ, R. 2008. Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest (7). In: *Kultúra slova*, 2008, roč. 42, č. 2, s. 34.
- KROPILÁK, M. a kol. 1977. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*. Zv. 2. Bratislava : Veda, 1977. 520 s.
- Lip.Mp. – LIPSZKY, J. de Szedlicsna. 1806. *Mappa generalis regni Hungariae*, Budapest 1806.
- MAJTÁN, M. – ŽIGO, P. 1999. *Hydronymia povodia Ipľa*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV; Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1999. 116 s.
- MALINIÁK, P. 2019. Čabradské panstvo v stredoveku. Banská Bystrica : Belianum. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2019. 224 s. ISBN 978-80-557-1625-1
- TÖLGYESI, T. 2018. K pôvodu slov farkaš a čabraka. In: *Bohemica Olomucensia. Časopis pro bohemistickú a meziodborovú štúdiu*, 2018, roč. X, č. 1, s. 197-203.
- VARSÍK, Branislav: *Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí. Príspevok k etnogenéze Slovákov*. Bratislava: Veda, 1990, s. 63-66.

web 1:

Slovenské slovníky (savba.sk) [cit. 6. 5. 2024]

web 2:

História obce | Obec Litava [cit. 6. 5. 2024]

Digitálna rekonštrukcia hradu Čabrad

Autor: Dwarf digital archeology.

Sebechleby

Sebechleby ležia na juhovýchodnom úpätí Štiavnických vrchov v údolí Belujského potoka, 14 km juhozápadne od okresného mesta Krupina. Ide o veľmi starú osadu. Prvý raz je písomne doložená v listine kráľa Bela II. z roku 1135, ktorou potvrdzuje majetky kláštora v Bzovíku získané ešte od kráľa Štefana. V listine je medzi majetkami spomenutá aj *villa Zebehgheb* (CDSI. I., № 74, s. 72). V roku 1156 ostrihomský arcibiskup Martirius udelil so súhlasom kráľa Gejzu II. ostrihomským kanonikom súhlas na vyberanie desiatku zo sedemdesiatich obcí. Medzi tieto obce patrili aj Sebechleby, ktoré sú v listine zapísané v podobe *Scebechleb* (CDSI. I., № 81, s. 79). Ďalšie historické zápisy pochádzajú z roku 1219 *terra Zuyhplip*, 1222 *terra Zbehleb*, 1232 *Scebehleb*, 1233 *Zebehleb* (CDSI. I.), 1286 *Zebheleb* (RA, 1961, № 3419, s. 372), 1288 *Zebheleb* (RA, 1961, № 3485, s. 392), 1290 *Zebheleb* (RA, 1987, № 3669, s. 24), 1320 *Scybhlip* (RDSI. II., № 542, s. 251), 1320 *Scebhlib* (RDSI. II., № 560, s. 257), 1345 *Zebelieb*, 1455 *Cliba al. Zebeleb*. Novšie názvy pochádzajú z rokov 1773 *Szebelléb*, *Siebenbrodt*, *Sebechleby*, 1786 *Sebekléb*, *Sebechleby*, *Siebenbrodt*, 1808 *Szebekléb*, *Szebelléb*, *Klieb*, *Sebechleby*, 1863 *Szebekléb*, 1873 – 1895 *Szebeléb*, 1898 – 1913 *Szebelléb*, 1920 *Sebechleby* (web. 1).

Sebechleby boli od 13. storočia dosídlené nemecskými kolonistami z oblasti Saska, s čím súvisí aj neskorší rozvoj vinohradníctva. V roku 1412 kráľ Žigmund Luxemburský udelil obci mestské práva a Sebechleby sa stali zemianskym mestečkom. Obec bola od roku 1543 vystavená tureckým nájazdom a niekoľkokrát ju Turci vyrabovali, spustošili a časť obyvateľov odvliekli do otroctva. Sebechleby sú známe predovšetkým vinohradníckou osadou Stará hora, ktorá bola v roku 1981 zapísaná do zoznamu Pamiatkových rezervácií ľudovej architektúry na Slovensku (Krško, 2022, s. 33). Ide o jedinečnú pamiatku ľudovej architektúry, ktorú tvoria

jednopriestorové a dvojpriestorové vinohradnícke domčeky so stĺpovým podsténím. Domčeky sú postavené pred vinárske pivnice vytesané do tuфу. História vzniku osady siaha do 16. storočia, do čias tureckých nájazdov a drancovania – pôvodné vyhlbené a vytesané diery slúžili ako úkryty. V zalesnenej časti chotára ďalej od osady našli Sebechlebčania útočisko pred tureckým nebezpečenstvom.

Názov Stará hora nesúvisí s tým, že osada vznikla v hore. V nemeckej oblasti Saska totiž došlo na prelome 14. a 15. storočia k tomu, že nové vinice sa začali zakladať na úpätiach hôr, kým dovtedy sa vinič pestoval v nížinách. Preto bol výraz *Weingarten*, označujúci vinicu v údolí, nahradený stredohornonemecským výrazom *Bërc*, čo znamenalo „hora, na ktorej sa pestuje vinič“. Vzhľadom na to, že oblasť stredného Slovenska bola od 13. storočia osídľovaná predovšetkým saskou kolonizáciou, môžeme predpokladať, že názvy sebechlebských vinohradníckych osád *Stará hora* a *Mladá hora* môžu súvisieť priamo s nemeckou (saskou) kolonizáciou. Prívlastky *stará/mladá* odlišujú časový úsek budovania a hospodárskeho využívania týchto vinohradníckych osád a zároveň diferencujú obidva objekty navzájom – Mladá hora sa nachádza 2 km severne od Sebechleieb, Stará hora leží približne 4 kilometre západne od obce.

Uklad názvu:

Existuje viacero názorov na pôvod názvu Sebechleby. Tieto názory sa zhodujú v tom, že ide o zložený názov (kompozitum), ktorý sa skladá zo zámena *sebe* a z koreňa dnes už zaniknutého slovesa *chlebiť*.

Slovenský jazykovedec R. Krajčovič (2005) považuje názov za prezývkový typ, pretože podľa jeho názoru názov pochádza od obyvateľov okolitých obcí, ktorí označili obyvateľov Sebechleieb ako samostatných, ktorí sa živilí sami, oddelene od pôvodnej veľkoroďiny (Krajčovič, 2005, s. 214 – 215). Predpokladá, že išlo o osadu založenú mladými potomkami, podobne ako je to pri názvoch Detva a Galanta. Podobný názor má aj V. Machek, ktorý sloveso *chlebiti* vykladá ako právnický odborný termín s významom „niekoho

živiť, vydržovať, chrániť, starať sa o niekoho“. Ako jeden z príkladov uvádza aj názov Sebechleby „= lidé, kteří jen o sebe pečují (nikoli, jako podle Profouse, ‚sobě pochlebují, lichotí‘) = kteří se oddělili od rodné zádruhy (velkorodiny)“ (Machek, 2010, s. 199).

Profousov názor o motivácii samochválou zdieľajú aj I. Lutterer, M. Majtán, R. Šrámek – autori publikácie *Zeměpisná jména Československa* (1982) o tomto názve hovoria, že „patří k starobylému typu tzv. přezdívkových jmen obyvatelských a znamená ‚ves lidí, kteří sobě chlebí, tj. jen sebe vychvalují‘.“ (Lutterer, Majtán, Šrámek, 1982, s. 268). Výkladom slovesa *pochlebovať* sa k tomuto názoru prikláňa aj Ľ. Králik (2015), ktorý vo svojom etymologickom slovníku píše, že sloveso *pochlebovať* súvisí so staročeským *pochlebiti* vo významе „chváliť niekoho (obyčajne neúprimne) so zisťným zámerom zapáčiť sa, podlizovať sa, zaliečať sa“ pre rôzne materiálne výhody (Králik, 2015, s. 453).

Iná etymológia vychádza priamo z časti názvu – základu *chleby*, podľa čoho by názov označoval sebestačnú osadu, ktorá si sama dopestovala chlieb a nepredávala ho, teda jej obyvatelia si dorábali chlieb len pre seba.

Jedna z etymológií analyzujúca pôvod názvu z nemčiny hodnotí pomenovanie Sebechleby ako čiastočne preložený názov (polokalk) – prvá časť názvu podľa tejto teórie pochádza zo zdeformovanej nemeckej podoby číslovky sedem (*sieben*) a druhú časť *chleby* tvorí preložená časť pôvodného nemeckého slova *das Brot* (chlieb) – preto mali nemecké názvy v 18. storočí podoby *Siebenbrodt*, *Siebenbrodt*. Podľa tejto teórie by sa dal pôvodný názov preložiť ako „Sedem chlebov“.

Podoby názvu z roku 1455 *Cliba al. Zebeleb* a 1808 *Klieb* vznikli pod tlakom etymologického výkladu z nemeckého slovesa *klieben* (štiepať). V skutočnosti však išlo len o deformáciu časti názvu „chleby“.

Výklad názvu Sebechleby nevynechal ani najvýznamnejší slovenský polyhistor Matej Bel (1684

– 1749) – vo svojom najvýznamnejšom diele *Notitia Hungariae novae historico geographica* (Historicko-zemepisný poznatok o súvekom Uhorsku) pripomína humornú ľudovú etymológiu názvov troch obcí – Žarnovice, Sebechlieb a Šášova, ktoré vznikli v dôsledku vyhnaní Nemcov z Banskej Štiavnice – „Keď v Banskej Štiavnici vzrástol počet Nemcov a Slováci, ktorí tam oddávna sídlili, sa začali obávať, že ich utlačia, rozhodli sa Sasov vyhnúť z mesta, aby sami mali viac priestoru pre pohodlnejší život. Nemci boli spočiatku sotva ochotní pristúpiť na odchod, keď však Slováci ešte neústupčivejšie naliehali, zbalili si svoje skromné imanie, čo mali poruke, rozdelili sa do troch skupín a odišli zo Štiavnice hľadať nové sídla. Prví, ktorí vykročili z mesta, povedali vraj Slovákom ostro a vyčítavo: *Nájdeme my sebe chleby*. Tým mysleli, že si ľahko nájdu živobytie aj obživu, aj keď museli pre príkoria Slovákov odísť zo Štiavnice. Títo vyhnanci sa napokon usadili na tom mieste v Hontianskej stolici, kde dnes stojí mestiečko Sebechleby.“ (Bel, 2019, s. 275).

Uvedeli ste, že...?

- ♦ podobných prezývkových osadných názvov nájdeme viac aj v Čechách – obce Soběchleby sa vyskytujú v okresoch Píseň, Teplice a Louny?
- ♦ Sebechlebmí preteká Belujský potok, ktorý napája 12 hektárovú rovnomennú vodnú nádrž?
- ♦ vodná nádrž Sebechleby bola vybudovaná v roku 1974 ako protipovodňová ochrana obce, ako zdroj pre poľnohospodárske závlahy, ale mala slúžiť aj na rekreačné účely a rybolov? (Majtán – Žigo, 1999, s. 98)
- ♦ najstarší zápis pivnice na Starej hore pochádza z roku 1721?

- ♦ pred rokom 1693 a v rokoch 1725 – 1750 boli Sebechleby sídlom Hontianskej župy?
- ♦ pri požiaroch v rokoch 1869 a 1872 takmer celá obec zhorela?
- ♦ v roku 1949 bol zbúraný posledný drevený dom?
(web 2)

Literatúra:

CDSI. I. – *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Tomus I. (805 – 1235). Ed. R. Marsina. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1971. 472 s. + 48 s. prílohy.

KRAJČOVIČ, R. 2005. Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2005, 230 s.

KRÁLIK, Ľ. 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2015. 704 s.

KROPIĽÁK, M. a kol. 1978. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*. Zv. 3. Bratislava : Veda, 1978, s. 12 – 13.

KRŠKO, J. 2020. Nominačné procesy vínnych pivníc v Sebechleboch – Starej hore. In: *Varietnosť v onymii a dialektach*. Sborník príspevků z konferencie usporiadané pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Rudolfa Šrámka, CSc., ve dňoch 18. – 19. 1. 2019. Eds. Ivana Kolářová, Hana Svobodová. Brno : Masarykova univerzita, 2020, s. 31 – 43.

LUTTERER, I. – MAJTÁN, M. – ŠRÁMEK, R. 1982. *Zeměpisná jména Československa. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje*. Praha : Mladá fronta, 1982, 376 s.

MACHEK, V. 2010. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2010, 867 s.

MAJTÁN, M. – ŽIGO, P. 1999. *Hydronymia povodia Ipľa*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV; Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1999. 116 s.

RDSI. II. – *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. Tomus II. (1315 – 1323). Ed. V. Sedlák. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987. 634 s.

ŠTEFÁNIK, M. – LUKAČKA, J. a kol. 2010. *Lexikón stredovekých miest na Slovensku*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2010. 629 s.

web 1:

Slovenské slovníky (savba.sk) [cit. 11. 1. 2024]

web 2:

Sebechleby – pamiatková rezervácia ľudovej architektúry (relaxos.sk) [cit. 13. 1. 2024]

Foto: Nápis nad pivnicou v Starej Hore, odkazujúci na najstarší zápis pivnice a z roku 1721. Zdroj: Archív autora.

Klastava

Obec Klastava už v súčasnosti nie je samostatnou obcou, ale od roku 1971 je súčasťou obce Baďan. Leží 20 km južne od svojho okresného mesta Banská Štiavnica na južných svahoch Sitnianskej vrchoviny.

Najstaršia písomná zmienka o názve Klastava pochádza z listiny z roku 1245 pri potvrdení hraníc majetkov kláštora v Šahách kráľom Belom IV. Pri opise hraníc sa v listine spomína „per magnam silvarn descendit ad montem Symug, unde cadit ad vallem Kalazta“ (zostúpil cez veľký les do hory Symug, odkiaľ schádza do údolia Klastavy) (CDSI. II., № 201, s. 135).

Prvá písomná zmienka o obci pochádza z roku 1285 – tu je Klastava zapísaná ako *Chasyta* alebo *Chazyta*, v roku 1285 *Chazyta*, *Thazyta*, 1290 *Kalescita*, 1333 *Klazyta*, 1334 *Klazyta*, 1342 *Kalazytha*, 1369 *Kalastita*, 1391 *Chazyta*, 1419 *Klazita*, 1430 *Chazyta* (Bakács, 1971, s. 141).

Na mape I. vojenského mapovania v rokoch 1782 – 1784 je uvedená podoba *Klaszita vel. Kasitava* (I. VMp. 13-13), mapa II. vojenského mapovania z roku 1843 zachytáva podobu *Klasita* (II. VMp. XXXI – 43), III. vojenské mapovanie z roku 1882 uvádza podobu *Klaszita* (III. VMp. 4662-3), kartograf Ján Lipský na svojej mape *Mappa generalis regni Hungariae* z roku 1806, uvádza podobu *Klaszita* (Lip.Mp.). Mladšie historické podoby pochádzajúce z roku 1773 uvádzajú názvy v podobe *Klaszita*, *Klasittau*, *Klositawa*, 1786 *Klaszita*, *Klasitawa*, 1808

Klaszita, *Klasytawa*, 1863 – 1888 *Klaszita*, 1892 – 1913 *Kalászi*, 1920 *Klastava*, *Klasytawa*, v rokoch 1927 – 1971 bola kodifikovaná podoba *Klastava*, od roku 1971 je Klastava súčasťou obce Baďan ([web 1](#)).

Výklad názvu:

Jazykovedci M. Majtán a P. Žigo v monografii *Hydronymia povodia Ipľa* (Majtán – Žigo, 1999, s. 34) pri názve Klastavský potok len konšatovali, že názov potoka bol motivovaný osadným názvom Klastava, ale pôvodu názvu obce, celkom prirodzene, nevenovali pozornosť. K názvu Klastava sa nevyjadril ani J. Stanislav.

Etymológiou názvu sa zaoberal R. Krajčovič, ktorý vidí pôvod názvu vo všeobecnom pomenovaní (apelatíve) *klastava*, ktorým sa v minulosti označovala časť lesa čistená osekaním nadbytočných haluzí na stromoch, prípadne vysekaním krovia medzi stromami. Etymologickým východiskom slova *klastava* je slovo *klest-*, ku ktorému sa pripojila prípona *-ava* označujúca priestor (podobne ako v slovách *širava*, *dialava*). Zo základu *klest-* máme v slovenčine aj sloveso *klieštiť* – kastrovať, čiže orezávať samčie pohlavné orgány zvieratám a človek, ktorý takúto prácu vykonával, bol *klieštič*. Podľa názoru R. Krajčoviča motivácia názvu Klastava spočívala v povinnosti obyvateľov obce starať sa o panské lesy, aby nezarastali krovinami, prípadne ich museli presvetľovať orezaním nízkych haluzí.

Niektorí obyvatelia Klastavy tzv. ľudovou etymológiou vysvetľujú pôvod názvu spojením so slovesom *klásť* alebo s apelatívom *klas* s tým, že by sa obyvatelia zaoberali pestovaním obilia, prípadne zberom klasov. Motivácia apelatívom *klas* by isto našla oporu v historických názvoch *Klasyta* z roku 1333 a 1334, *Klasyta* z roku 1419, v pomadárčenom názve *Klasytya* z roku 1342 (maďarčina vkladá medzi spoluhlásku a hlásky *l*, *r* samohlásku, pretože maďarčina nemá slabikotvorné hlásky). Príklon k tejto etymológii pravdepodobne viedol k neskoršiemu ustálovaniu názvu v podobe *Klasitava* (1773 *Klositawa*, 1786 *Klasitawa*, 1808 *Klasytawa*, 1920 *Klasytawa*). Z týchto tvarov by mohlo byť prídavné meno *klasitý* a východiskové slovo *klas*.

Argumentom pre výklad názvu *Klastava* z apelatíva *klastava*, teda vykliesneným, očisteným územím, sú však historické zápisy – napr. z roku 1290 *Kalescita*, ktorý môžeme čítať ako *Kleščitá* (prípadne *Kleštitá*) a ustálenie názvu v podobe *Klastava*, nie na *Klasitava*. Tento argument zároveň vylučuje predchádzajúci výklad apelatívom *klas*.

Najstarší zápis názvu z roku 1245 *Kalazta* („*ad vallem Kalazta*“) označuje údolie pomenované ako Klastava, teda toponymum. Išlo o pravidelne čistenú a preriedovanú lesnú plochu a osada, ktorá vznikla v jeho blízkosti, dostala názov podľa toponyma Klastava.

Príbeh Počúvadlianskeho mlyna

Približne 4 km severne od Klastavy (v katastri obce Počúvadlo) stál už v roku 1910 vodný mlyn poháňaný Klastavským potokom. Po potlačení SNP a ústupe partizánov do hôr sa v okolí Klastavy usídlila odbojová skupina *Sitno* v počte asi 70 ľudí pod vedením Ladislava Exnára. Základňu si vytvorili v usadlosti Počúvadlianskeho mlyna a odtiaľ podnikali partizánske akcie do širokého okolia. Odbojová skupina svojou činnosťou vzbudila pozornosť represívnych zložiek a 23. novembra 1944 vo večerných hodinách dorazila do Klastavy jednotka Edelweiss s 300 výborne vyzbrojenými mužmi. Mlyn, v ktorom sa v tom čase nachádzalo asi 22 príslušníkov partizánskej skupiny *Sitno*, obklúčili, ale zostal úzky priestor, ktorým sa niekoľkým partizánom podarilo ustúpiť do hôr. Tých, čo nestihli počas krycej paľby ustúpiť, Nemci zajali a celý mlyn nakoniec vypálili. Zajatí partizáni boli odovzdaní Einsatzgruppe H a následne popravení. Ich telá sa našli v masových hrobách v Kremničke a v Turčeku. Mlynár Jozef Kršiak z Ladzian prežil vďaka tomu, že ho poznal jeden vojak oddielu Edelweiss z Pitelovej. Kruté zaobchádzanie však mlynár napokon neprežil.

Miesto bývalého Počúvadlianskeho mlyna je dnes registrované ako pamätne miesto obetí Druhej svetovej vojny. ([web 2](#), [web 6](#))

Klastavské tufové pivnice

Katastrom Klastavy prechádza náučný chodník „Po stopách predkov“ dlhý približne 11 km. Súčasťou náučného chodníka sú aj vzácne pivnice vytesané do tufových skál. Nachádzajú sa nad cintorínom v blízkosti lesa, v časti Na Háji. V oblasti Hontu sú tufové pivnice bežné a sú súčasťou miestnych vínnych pivníc. Zaujímavosťou klastavských pivníc je ich tvar – sú totiž vytesané v tvare banky – dutej nádoby s úzkym hrdlom.

Teplota v pivniciach je ustálená v zime i v lete a pohybuje sa od 12 do 17 °C. V minulosti slúžili pivnice ako sýpky, pred tureckým vpádom vraj aj ako väzenie. Počas II. svetovej vojny sa stali úkrytom pre miestnych obyvateľov, po vojne ich domáci využívali na uskladnenie zemiakov, zeleniny, ovocia a domáceho vína. Aktívne ich prestali využívať v sedemdesiatych rokoch minulého storočia, odvtedy pivnice spustli a zarástli. K obnove štyroch z pôvodných šiestich pivníc došlo v roku 2013, keď ich miestni obyvatelia svojpomocne vyčistili a sprístupnili turistom v rámci náučného chodníka.

Pôvod, ani vek klastavských pivníc sa doteraz nepodarilo objasniť. Jedným z možných vysvetlení je, že vznikli v období krátko pred príchodom Turkov a ich úlohou bolo poskytnúť úkryt domácim obyvateľom.

Veďeli ste, že...?

- ♦ v obci Baďan sa každoročne prvý júnový víkend konajú furmanské preteky – ide o súťaž ťažných koní a ich furmanov ([web 5](#))

Literatúra:

- I. VM – I. vojenské mapovanie – *Az első katonai felmérés*.
Budapest : Arcanum, 2004 (DVD vydanie).
- II. VM – II. vojenské mapovanie – *A második katonai felmérés*.
Budapest : Arcanum, 2005 (DVD vydanie).
- III. VM – III. vojenské mapovanie – *katonai felmérés*.
Budapest : Arcanum, 2006 (DVD vydanie).
- BAKÁCS, I. 1971. *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest : Magyar Országos Levéltár, Akadémia Kiadó, 1971.
- CDSI. II. – *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. Tomus II. (1235 – 1260). Ed. R. Marsina. Bratislava : Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987. 640 s. + 32 s. prílohy.

KRAJČOVIČ, R. 2010. Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladom názvov obcí a miest (21). In: *Kultúra slova*, roč. 44, 2010, č. 3, s. 152.

KROPILÁK, M. a kol. 1977. *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku*. Zv. 2. Bratislava : Veda, 1977. 520 s.

Lip.Mp. – LIPSZKY, J. de Szedlicsna. 1806. *Mappa generalis regni Hungariae*, Budapest 1806.

MAJTÁN, M. – ŽIGO, P. 1999. *Hydronymia povodia Ipľa*. Bratislava : Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV; Bratislava : Filozofická fakulta UK, 1999. 116 s.

web 1:

<https://slovník.juls.savba.sk/?w=Klastava&s=exact&c=c118&cs=&d=kssj4&d=psp&d=ogs&d=sss&d=orter&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ssn&d=hssj&d=berdolak&d=noundb&d=orient&d=locutio&d=obce&d=priezviska&d=un&d=pskr&d=pskcs&d=psken#>
[cit. 27. 5. 2024]

web 2:

https://sk.wikipedia.org/wiki/Po%C4%8Duvadliansky_mlyn
[cit. 27. 5. 2024]

web 3:

<http://www.badan.sk/tufove-pivnice.html> [cit. 27. 5. 2024]

web 4:

<http://www.badan.sk/naucny-chodnik.html> [cit. 27. 5. 2024]

web 5:

<http://www.badan.sk/o-obci.html> [cit. 27. 5. 2024]

web 6:

https://sk.wikipedia.org/wiki/Incident_na_Po%C4%8Duvadlianskom_mlyne [cit. 6. 7. 2024]

Sprístupnené klastavské pivnice

Zdroj: web 4

Hont

a jeho dejiny

Balog nad Ipl'om

Hont

a jeho dejiny

Banská Belá

Hont

a jeho dejiny

Hokovce

Hont

a jeho dejiny

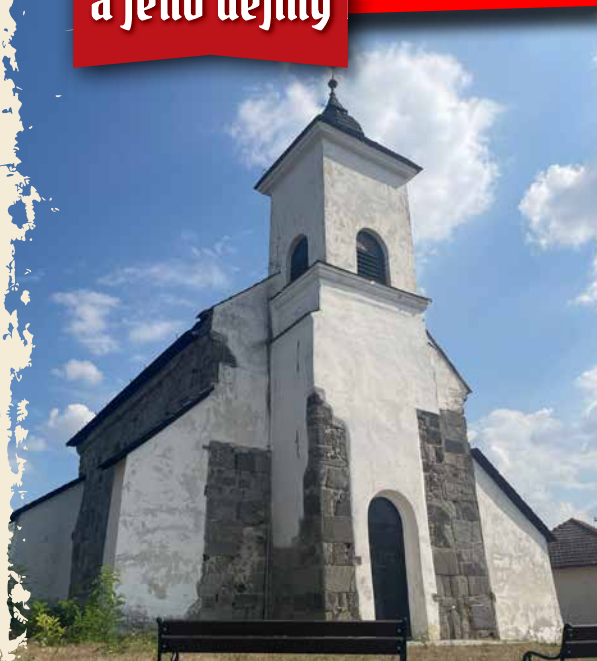
Hýbec

Hont

a jeho dejiny

Kalinčiakovo

Hont

a jeho dejiny

Krupina

Hont

a jeho dejiny

Litava

Hont

a jeho dejiny

Malé Kosihy

Hont

a jeho dejiny

Nagybörzsöny

Hont

a jeho dejiny

Sečianky

Hont

a jeho dejiny

Pukanec

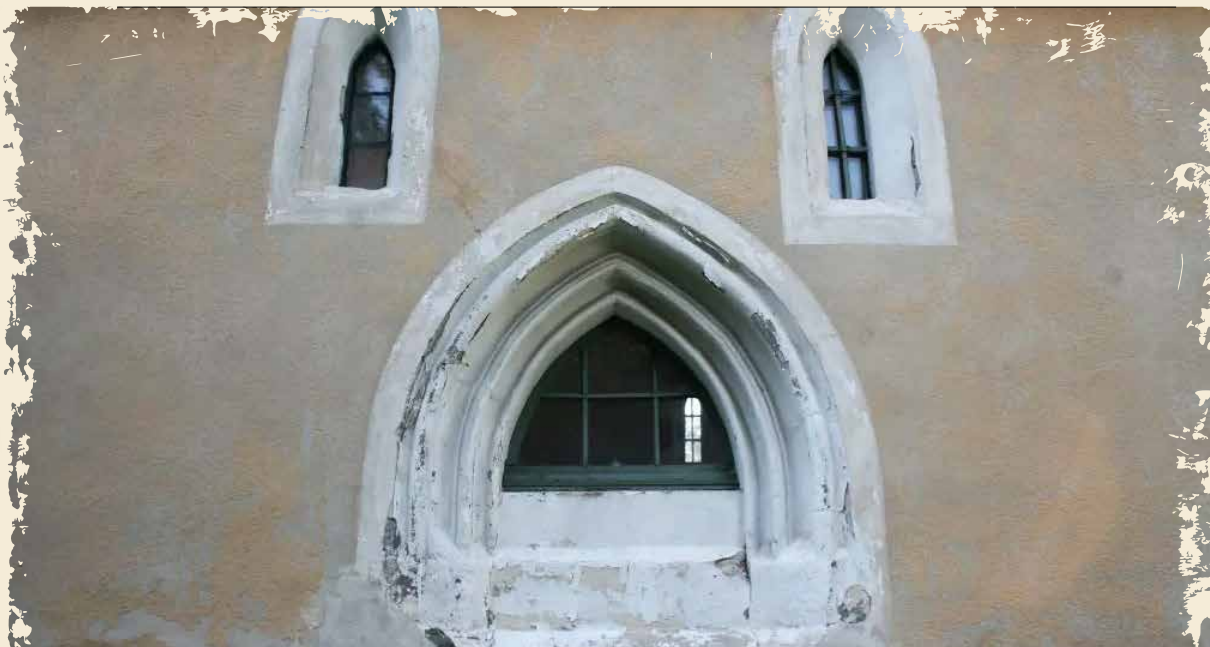

Hont
a jeho dejiny

Sazdice

Hont

a jeho dejiny

Veľká Čalomija

Erik Koncz

V ríši historického Hontu

Hont patril medzi najstaršie územné celky, ktoré boli vytvorené medzi Tatrami a Dunajom. Čaro tohto územia sa ukrýva v jeho rozmanitosti, krásnej prírode, bohatej histórii, no predovšetkým v jeho obyvateľoch a ich zvyklostiach. Práve rozmanité ľudové zvyky a tradície vytvárajú z Hontu ríšu, ktorej hranice sú viac nepoznané, ako poznané. Publikácia „V ríši historického Hontu“ predstavuje vývoj územnej správy na území Hontu od konca 10. do začiatku 21. storočia.

Hont egyike a Táttra és a Duna között létrehozott legrégebbi területi egységeknek. E terület varázsa sokszínűségében, gyönyörű természetében, gazdag történelmében, de mindenekelőtt lakosaiban és azok szokásaiban rejlik. A változatos népszokások és hagyományok teszik Hontot varázslatos birodalommá, amelynek határai aligha ismertek. „A történelmi Hont birodalmában” című prospektus bemutatja Hont területi közigazgatásának fejlődését a 10. század végétől a 21. század elejéig.

Dostupné na: <https://hontdejiny.sk/produkt/v-risi-historickeho-hontu/>

dejiny - kultúra - časopis - eshop - knihy - merch

S FINANČNOU PODPOROU
BANSKOBYSŤRICKÉHO
SAMOSPRÁVNEHO KRAJA

www.hontdejiny.sk

jediný vedecko-populárny časopis
o dejinách a kultúre Hontu

Hont a jeho dejiny

hont.dejiny_official

www.hontdejiny.sk/obchod

9772729883004 01 08